

DEUİFD LVI/ 2022, ss. 7-49.

Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Toplumsal, Siyasi Ve Ekonomik Faktörler*

Abdulkadir PARLAK**

ÖZ

Martin Luther'in 1517 yılında Wittenberg Kilisesi kapısına 95 maddelik manifestosunu asmasıyla birlikte Avrupa'da Protestan reformu başlamıştır. Luther, bu manifestosunda din adamlarının günahları bağışlama yetkisine sahip olmalarına ve insanlara para karşılığında endüljans belgeleri satmalarına karşı çıkmıştır. Protestan reformunun Luther'in bu görüşlerinin etkisiyle başladığı bilinen bir durumdur. Fakat Avrupa'yı çok derinden etkileyen ve Protestanlık gibi yeni bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olan reform gibi büyük bir hadisenin meydana gelmesini sadece dini gerekçelerle açıklamak yeterli değildir. Reform öncesi dönemin mercek altına alındığı işte bu çalışmada Protestan reformunun gerçekleşmesinde etkili olan toplumsal, ekonomik ve siyasi faktörlerin neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Bundan dolayı bu makale, reformun meydana gelişinde sadece dini faktörlerin etkisini ele alan diğer çalışmalardan ayrılmakta ve özgün bir kimlik kazanmaktadır. Protestan reformu her ne kadar dini gerekçelerle ortaya çıkmış olsa da aslında reformun meydana gelmesinde toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin de oldukça etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Martin Luther, Reform, Protestanlık, Katolik Kilise.

---

* Bu makale, yazarın "İngiltere'nin Protestanlaşma Sürecinde Etkili Olan Faktörler" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, abdulkadir2790@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4714-459X>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 28.09.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 04.11.2022

Social, Political and Economic Factors Affecting the Occuration of Protestant Reform

ABSTRACT

The Protestant reformation began in Europe when Martin Luther hung his 95-point manifesto on the door of the Wittenberg Church in 1517. In this manifesto, Luther opposed the clergy to have the authority to forgive sins and to sell people indulgences in exchange for money. It is a known situation that the Protestant reform began with the influence of these views of Luther. However, it is not enough to explain the occurrence of a major event such as the reform, which deeply affected Europe and led to the emergence of a new sect such as Protestantism, on religious grounds alone. In this study, which focuses on the pre-Reformation period, the social, economic and political factors that were effective in the realization of the Protestant reform were emphasized. In this respect, our study differs from studies that only deal with the effect of religious factors in the formation of the reform and gains a unique identity. Although the Protestant reform emerged for religious reasons, it was concluded that social, political and economic factors were also very effective in the realization of the reform.

Keywords: History of Religions, Martin Luther, Reformation, Protestantism, Catholic Church.

GİRİŞ

Latince kökenli bir kelime olan reform “bir şeye yeniden şekil verme” anlamına gelen “reformare” ve “reformatio” kelimelerinden türemiştir. Katolik Kilisesini eleştirmek ve Kutsal Kitap’ı temel referans kabul etmek suretiyle özellikle XVI. yüzyılda Hristiyanlığın aslına dönmesini savunan hareketlere bu isim verilmiştir.¹ Başka bir tanıma göre reform XVI. yüzyılda Batı Hristiyanlığının parçalanmasını tanımlayan her şeyi kapsayan bir terimdir.² Avrupa’da kiliseye yapılan eleştiriler XIV. yüzyıldan itibaren var olsa da reform, Martin Luther’in 1517 yılında kendi düşünce sistemini ilan etmesiyle hayat bulmuştur. Reform taraftarları Katolik Kiliseyi protesto etmelerinden dolayı Protestan olarak adlandırılmış ve reformun sonucunda Batı Hristiyanlığı Katolik ve Protestan olarak ikiye bölünmüştür.³ Katolik Kilisesinin dini otoritesine bir başkaldırı olarak ortaya çıkan reform, kilisenin din adına yaptığını iddia ettiği baskıcı uygulamalara artık katlanmak istemeyen ülkeler için bir kurtuluş ümidi olmuştur. Luther’in 95 maddelik manifestosunu Wittenberg Kilisesine asması ile başlayan reform süreci kısa sürede neredeyse tüm Avrupa’ya yayılmıştır. Luther’in bu manifestosunda eleştirdiği konuların başında endüljans belgeleri ve din adamlarının yanlış uygulamaları gibi dini konular gelmekteydi. Buradan hareketle aslında reformun en temelde dini sebeplerle başladığı rahatlıkla söylenebilir. Fakat reform gibi tüm Avrupa’yı hatta dolaylı yünden belki de tüm dünyayı etkileyen böylesi büyük bir hadisenin meydana gelmesi sadece dini sebeplerle olmayıp bu duruma zemin hazırlayan başka nedenlerin de var olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Nureddin Topçu tarihi olayların çok karmaşık bir şekilde meydana geldiğini, bu olayların kesinlikle sadece kendilerini doğurmuş olan olayın hemen arkasından gelmediğini buna ek olarak meydana gelen tarihi olayları açıklayacak olan sebeplerin daha önceki dönemlerde aranması gerektiğini söylemiştir.⁴ Topçu’nun bu sözlerinden hareketle

---

¹ Jacques Waardenburg, *Reform, DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 530.

² Richard P. McBrien, *Catholicism* (United States of America: Harper-Row Publishers, 1981), 631.

³ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 637.

⁴ Nureddin Topçu, *Sosyoloji* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 27.

Protestan reformu, kendisini doğurmuş olan 95 maddelik manifestonun ilanından hemen sonra gerçekleşmiş olsa da mutlaka daha önceki dönemlerde bu olaya zemin hazırlayan nedenler vuku bulmuştur. Avrupa'nın reform öncesi dönemi mercek altına alındığında reformun sadece dini problemlerden kaynaklı olmadığı arka planda birçok etkenin reformun meydana gelmesine zemin hazırladığı görülmektedir. İşte bu çalışmada tam da bu nokta incelenmiş ve Protestan reformunun gerçekleşmesinde etkili olan toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin neler olabileceği konusu üzerinde durulmuştur.

Çalışmada yöntemimiz sadece tarihi bilgiler vermek olmamıştır. Bu bilgiler birçok tarih kitabında bulunabileceğinden ele alınan tarihi konulara meselenin anlaşılması adına sadece ana hatlarıyla yer verilmiştir. Tarihi bilgilere yer verilirken ise asıl olarak o konunun reformun oluşumuna ne gibi etkisi olduğu üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle var olan tarihi bilgilerin reforma katkısının ne düzeyde olduğu tartışılmış, onlardan çıkarımlar yapılmış ve reformun oluşumuna etkileri dikkatle tespit edilmiştir.

Ülkemizde Protestan reformunu ele alan çalışmalar genellikle reformun ortaya çıkışında dini gerekçelerin etkili olduğu konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada ise reformun gerçekleşmesinde dini sebeplerin dışında siyasi, sosyoekonomik ve toplumsal faktörlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Burada yer verilen bu noktaların çalışmayı önemli ve özgün kılan hususlar olduğu düşünülmektedir.

Reform Öncesi Avrupa

Protestan reformunu tam anlamıyla anlayabilmek için reform öncesi Avrupa'nın siyasi ve sosyoekonomik durumuna değinmek gerekmektedir. Reform gibi etkisi onlarca yıl sürecek olan büyük olaylar elbette bir anda ve bir olayla meydana gelmemiştir. Bu tarz toplumsal olaylar genellikle uzun yılların birikmişliğinin bir sonucudur. Papalığın çok güçlü otoritesine Martin Luther'in nasıl başkaldırdığı, bunu yaparken nelerden güç aldığı, asırlarca papaya itaat eden Avrupa halklarının nasıl Martin Luther'in safına geçtiği konularını anlamak dönemin şartlarını anlamakla doğrudan ilgilidir.

Siyasi Durum

Reform öncesi süreçte genelde Avrupa'da özelde ise reformun meydana geldiği imparatorluk olan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda siyasi olarak dağınık bir manzara göze çarpmaktadır. O dönemde Fransa gibi merkezi otoritesi güçlü devletler bulunsa da birçok devlette merkezi otorite zayıftır. Buna bir de dış tehditler eklenince bu siyasi dağınıklık daha da derinleşmektedir. Genel olarak Avrupa'nın siyasi durumuna değinecek olursak her ülkede krallıklar, kontluklar, soylular, gibi siyasi idarecilerin yanı sıra piskoposlar, rahipler veya papa gibi dini otoritelerin kontrolünde olan irili ufaklı yönetim mekanizmaları vardı ve siyasi yönden bir birlik söz konusu değildi.⁵ Bunun nedeni Orta Çağ'da devletlerin henüz yeterince merkezileşmemesi ve hükümetlerle yönetimin günümüzde anlaşıldığı şekilde tek bir koldan idare edilmemesiydi.⁶ Reformun meydana geldiği Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda da durum bundan farklı değildi. 962 yılında kurulan ve 1806 yılına kadar varlığını sürdüren bu imparatorluk her ne kadar başında bir yöneticinin varlığı ile merkezi bir otoriteye sahip gibi görünse de aslında bölünmüş bir yapıya sahipti. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun içinde irili ufaklı üç yüzden fazla prenslik bulunmakta ve bunların hepsi merkezi otoriteden bağımsız bir yönetim mekanizması sergilemekteydiler.⁷

Kutsal Roma-Germen imparatorluğu, Avrupa'nın merkezindeki çoğu ülkeyi bünyesinde barındırmaktaydı ve o dönemde Avrupa'daki en büyük devlet olma özelliğine sahipti. O dönemde Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde krallar, babadan oğula geçen sistemle başa gelse de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda imparatorluk tacını elde etmek için seçim yapılması gerekliydi.⁸ Daha önceleri de uygulanan ve imparatorluk tarafından kabul edilen "Altın Ferman" ile 1356 yılında resmîyet kazanan bu seçim uygulamasına göre Kutsal Roma-Germen imparatorları dört

⁵ Merry E. Wiesner – Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 36.

⁶ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983), 137.

⁷ Jonathan W. Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans, Rönesans ve Reform Avrupası'nın Kısa Tarihi*, çev. Bengisu Karakurt (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 173.

⁸ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 172.

seküler üye olan Ren Palatinate Kontu, Saksonya Dükü, Brandenburg'un Askeri Komutanı ve 1257 yılından itibaren Bohemya Kralı ile üç kilise üyesinden olan Trier, Mainz ve Köln başpiskoposlarından oluşan bir seçmen kurulu tarafından seçilerek imparatorluk tacını giymeye hak kazanırdı.⁹ İmparatorluğun siyasetinde etkili olan dört aile (Wittelsbach, Lüksemburg, Weting ve Habsburglar) vardı ve bunlardan en etkili Avusturya'da bulunan Habsburg Hanedanıydı.¹⁰ Bu hanedan 1438 yılına kadar sadece bazı seçimleri kazanmış olsa da 1438 tarihinden itibaren 1740 yılına kadar seçimlerin tamamını kazanan ve idareyi elinde tutan tek aileydi.¹¹ Seçilmiş bir imparatorun varlığı merkezi otoritenin güçlü olduğu anlamına gelmemekle birlikte Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu dış ilişkilerde bağımlı, iç ilişkilerde ise prenslerin kendi başına hareket ettiği bağımsız bir idare yapısına sahipti. Reform öncesinde XVI. yüzyıl başlarına geldiğimizde ise tablo değişmediğinden imparatorluk bünyesindeki prensler imparatorun bağımsız bir şekilde hareket edebilmekte ve bir bakıma prenslerin himayesinde bulunan topraklarda büyük oranda prensler söz hakkına sahiptiler. Bu haliyle de genelde imparatorluğun tamamı özelde ise reformun meydana geldiği Almanya¹² siyasal olarak parçalanmış bir ülke izlenimini vermekteydi.

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun siyasi olarak dağılık yapıya sahip olması reformun meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Ayrıca imparatorluğun ve papalığın Luther'e karşı önlem alamamasında bir diğer önemli etkenin ise dışarıdan gelen tehditler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Özellikle XII. ve XIII. yüzyıllardaki Moğol saldırıları Avrupa devletlerini oldukça tedirgin etmiş ve yıpratmıştır. Cengiz Han'ın (1167-1227) torunu Batu Han (1205-1255) Rusya'da büyük tahribatlar yaptıktan sonra Kırım'ı ve Bulgaristan'ı ele geçirmiştir. Daha sonra Avrupa'nın doğusunda bulunan Macaristan'a ve Polonya'ya

⁹ Umberto Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015), 64–65.

¹⁰ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 111.

¹¹ John Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present* (New York: W. W. Norton & Company, 2010), 28.

¹² Günümüz Almanya'sı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların küçük bir bölümüdür.

kadar ulaşmış, oralarda şiddetli saldırılar yapmış ve 1241 yılında Avrupa'nın ortasında yer alan Avusturya'ya kadar ilerlemişlerdir.¹³ Moğollar sadece Avrupa için değil Türkistan halkları için de bir tehdit unsuru olmuş ve Moğol saldırılarından kaçan Türkler, Batı'ya doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, ileride Osmanlı'nın Anadolu ve Balkan topraklarını fethetmesi için zemin hazırlamıştır.¹⁴

Avrupa devletleri ayrıca XIII. ilâ XV. yüzyıllar arasında Avrupa'nın batısında bulunan İspanya'da Endülüs Müslümanları ile Doğu'da ise Osmanlı Devleti ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Avrupa coğrafyasında, İspanya'da bir İslam devletinin varlığı Avrupa devletlerini içten rahatsız eden bir unsur olmuştur. Bundan dolayı Papa III. İnnocentus, Endülüs Müslümanlarından kurtulmak için XIII. yüzyıl başlarında İspanya'ya bir Haçlı Seferi yapılacağını ilan etmiştir. Buna ek olarak XIV. yüzyılda kurulma ve güçlenme döneminde olan Osmanlı Devleti de Avrupa devletleri için ayrı bir tehdit unsuru olmuştur. Sultan I. Beyazıt (1354-1403), 1395 yılında Macaristan krallığına saldırmış ve aynı yıl İstanbul'u kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Batı dünyası, büyük bir Haçlı Seferi daha düzenlemiş ve Haçlılar 22 Eylül 1396 yılında Tuna Nehri kıyısındaki Niğbolu'da eşi benzeri görülmemiş bir yenilgi alarak artık Osmanlı'nın gücünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵ 1453 yılına gelindiğinde Sultan II. Mehmet İstanbul'u Ortodokslardan almış ve Balkanlara doğru ilerleme kaydetmiştir. Dahası Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana kapılarına kadar dayanması da Avrupa devletlerini oldukça rahatsız etmiş ve her an endişe içinde olmalarına sebep olmuştur.¹⁶

Yukarıda da ifade edildiği üzere reform öncesi Avrupa'nın dağınık siyasi yapısı ve merkezi otoritesinin olmaması reformun meydana gelmesinde önemli bir unsurdur. İçeride bu dağınık duruma ek olarak bir de Doğu'da Moğol ve Osmanlı tehdidi, Batı'da ise Endülüs Müslümanlarının problemleri ile karşı karşıya kalınmıştır. Avrupa'nın siyasi durumundaki bu dalgalanmalara ve iç/dış tehditlere ek olarak bir

---

¹³ Brian Fagan, *The Great Warming, Climate Change and the Rise and Fall of Civilization* (New York: Bloomsbury Press, 2008), 63.

¹⁴ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 20.

¹⁵ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 182.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 124–125.

de halkın toplumsal ve ekonomik olarak zorlu bir süreçten geçmesi Avrupa insanı için dayanılmaz bir noktaya geldiğinin göstergesi olmuştur.

Sosyoekonomik Durum

Avrupa toplumlarının sosyoekonomik durumunu anlamak da reformun sebeplerinin anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli unsurlardan bir tanesidir. Zira Protestan reformunun meydana gelmesinde dini ve siyasi boyut etkili olduğu gibi sosyal ve ekonomik boyut da önemli derecede etkili olmuştur. Bu bölümde konunun daha iyi anlaşılması adına sosyoekonomik durum XI. yüzyıldan başlanarak ele alınmış ve reform öncesi sürece kadar Avrupa halklarında yaşanan değişimin genel özellikleri ortaya konulmuştur. Buna ek olarak bir yandan kentlerin zamanla nüfusunun yoğunlaşmasına ve ticari gelişimlerine de değinilmiş ve hem sosyal hem de ekonomik açıdan konuya ana hatlarıyla yer verilmiştir.

Reformu hazırlayan sebeplerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Avrupa'daki sosyal ve siyasi yaşamdaki dönüşüme dikkat çekmek yerinde olur. Bu dönemde daha çok feodal sistem hakim olup nüfus köy ve kasabalarda yoğunlaşmıştır. Köylerde feodal sistemin hakimiyeti mevcutken kentlerde ise yavaş yavaş ekonomik ve teknolojik gelişimin varlığı göze çarpmaktaydı. Ancak XIV. yüzyıla geldiğinde veba hastalığının çok yaygınlaşması, kıtlığın artması ve savaşların meydana gelmesi vb. sebepler ile bir duraksama dönemine girilmiştir. Bunun yanında özellikle kentlerde ticari gelişmelerin devam ettiği ve reform öncesinde kentsel nüfusun arttığı rahatlıkla söylenebilir.

XI. ve XIII. yüzyıllar arasında köylerde yaşayan nüfusun fazla olduğu feodal sistemin hakimiyetinden söz etmek mümkündür. Toprak sahibi olan derebeylerinin, toplumun çoğunluğunu oluşturan en alt kesimindeki insanları kendi topraklarında çalıştırması düzenine derebeylik yani feodalite denilmektedir. Başka bir tanıma göre feodalite, uzmanlaşmış askeri bir sınıfın toplumsal ölçekte daha yüksek seviyeleri işgal etmesi sonucu normalde devlette olması gereken gayri menkul arazilerin bu kişiler arasında paylaşılması ve bu kişilerin bu toprakları

kendi çıkarları doğrultusunda kullandığı bir toplum biçimidir.¹⁷ Feodalite devletin birliğinin olmadığı, merkezi otoritenin zayıf olduğu ve topraklarda beyliklerin hakimiyetinin olduğu bir toplum yapısına sahip olmuştur.¹⁸ Tüm derebeyleri toprak sahibi kimselerden oluşsa da bunların ünvanı değişebilmekte ve bir derebeyi bazen bir kral/lord, bazen bir din adamı, bazen şövalye bazen de soylu bir devlet memuru olabilmekteydi.¹⁹ Bu anlamda Batı toplumunda o dönemde mülkün sahibi olarak din adamlarını veya toplumun önde gelen soylularını görmekteyiz.²⁰

Derebeylerinin toprağında çalışan, hiçbir hakkı bulunmayan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan kimselere ise serfler denilmekteydi.²¹ Serfler hiçbir hakka sahip değildi, vergi vermeden evlenemedikleri gibi izin almaksızın başka bir topluluktan kadın ile de evlenme hakları yoktu, hatta ölmeleri halinde derebeyleri onların tüm miraslarına sorgusuz sualsiz el koyma hakkına sahipti.²² Bu yönüyle ele alındığında feodal düzen, Batı Roma İmparatorluğunun kölecî sisteminin bir sonucu olarak doğmuş olup Batı'ya özgü bir kavram ve sistem olarak karşımızda durmaktadır.²³

Din adamlarının da büyük bir çoğunluğu endüljanslar vesilesiyle büyük topraklara sahip olmaktadır. Din adamlarının toprak sahibi olması doğal olarak onların da feodal sistemi desteklemesi anlamına geliyordu.²⁴ Ekonomik temelden hareketle kendi içinde alt sınıfları olsa da o dönemin toplumsal sınıflarını soylular, din adamları (ruhban sınıfı) ve çalışanlar (köylüler) olarak üç sınıfa ayırmak mümkündür.²⁵ Bir yandan derebeylerinin özellikle köylerde halka büyük baskısı ve onları köle gibi çalıştırması yetmezmiş gibi XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Haçlı Seferleri

¹⁷ Feodalizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. François Louis Ganshof, *Feudalism* (New York: Logmans, Green and Co, 1952).

¹⁸ Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 89.

¹⁹ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 93.

²⁰ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 54.

²¹ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 55.

²² Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 58.

²³ Pınar Ülgen, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime* 1/1 (2010), 3.

²⁴ Ülgen, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", 8.

²⁵ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 40.

başta olmak üzere birçok savaş yapılmış ve zaten fakir olan halkın, bu savaflara maddi destek sunması veya doğrudan savafla katılması istenmiştir. Dahası hükümdarlar dahi bu savaflara büyük miktarda paralar harcamak zorunda kalmıştır.²⁶

Her ne kadar köylerde feodal sistem hakim olsa da özellikle XI. yüzyıl ve sonrasında kentlerde ekonomik gelişmelerin de olduğunu ve bu gelişmelerin XIV. yüzyıldaki “Kara Veba” ve diğer felaketlere kadar artarak devam ettiğini ifade etmek mümkündür.²⁷ Bu gelişmeler özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda çok daha üst seviyelere çıkmıştır. Ticaretin geliştiği yerler köylerden ziyade kentler olduğu için kentler köylerden göç almaya başlamış ve o dönemde para kullanımının yaygınlaşması da ticaretin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.²⁸ Her ne kadar ticari gelişmelerden dolayı şehirlerin göç aldığını.²⁹ söylesek de köy nüfusunun oranı yine de kent nüfusundan oldukça fazlaydı. Bu dönemde özellikle kentlerde ticaretin gelişmesi ile Avrupa halklarının bir nebze olsun ekonomik olarak rahatladığı ifade edilebilir. Bunun yanında her ne kadar XIV. yüzyılda veba ve kıtlık gibi toplumu felç eden hadiseler yaşansa da bir yandan da Batı toplumunda sanatsal ve bilimsel faaliyetler gelişmiş ve Doğu’ya yapılan Haçlı Seferleri’nin yanı sıra ticari seferler ile Doğu’nun zenginliklerinin bir kısmı Batı’ya taşınmıştır. Bu süreçte Rönesans

²⁶ Steven A. Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası, Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500*, çev. Serap Işık (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 138.

²⁷ Umberto Eco, *Ortaçağ: Katedraller, Şovahyeler, Şehirler*, çev. Leyle Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 175.

²⁸ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 69.

²⁹ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 206. Kentler göç olsa bile kentlerin nüfusu yine de çok düşüktü. Örneğin reformun gerçekleştiği Kutsal Roma-Germen imparatorluğunda dahi XV. yüzyıl ortalarında tahminen irili ufaklı 3000 kasaba vardı ve bunların sadece 200 tanesinin nüfusu 1000 kişinin üzerindeydi ve sadece on beş tanesinin nüfusu 10 binden fazlaydı. Reformun başladığı Wittenberg kasabasının nüfusu sadece 2500'dü. Zwingli'nin reformu başlattığı Zürih'te 6000, Calvin'in bulunduğu Cenevre'de ise nüfus 1526 yılına gelindiğinde dahi sadece 15000 kişiydi. Steven E. Ozment, *The Age of Reform 1250-1550* (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1980), 198. Avrupa'nın geneli için konuşacak olursak XII. ve XV. yüzyıllar arasında kentsel nüfusun, Avrupa nüfusunun tamamına oranının onda birden daha fazla olmadığı ifade edilmektedir Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 52–53.

Dönemi adı verilen bir dönem de yaşanmıştır. Batı toplumu o dönemde bir yandan toplumsal bunalımlar yaşarken diğer yandan bilimsel ve sanatsal gelişmelerin de yaşandığı bir toplum olmuştur.

Kentleşmenin arttığı ve ticaretin geliştiği XIII. yüzyılda Batı'da Burjuva adı verilen bir sınıf ortaya çıkmıştır. O zamana kadar sadece soylular ve din adamlarının etkin olduğu batı toplumunda artık Burjuva³⁰ adı verilen etkin bir sınıf daha doğmuştur. Bu sınıfın ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer etkenin ise XIV. ve XV. yüzyıllara gelindiğinde nüfusun artmasından kaynaklı olarak insanların sayısının işlenecek toprağa oranla çok fazlaşması, serflerin geçimini sağlamak için derebeylerine bağımlı olmamaları ve bundan dolayı da serflik sınıfının yavaş yavaş düşüşe geçmesi olduğu gösterilebilir.³¹ Bu yeni sınıfın ortaya çıkması ile ticaret daha da canlanmış özellikle Venedik ve Ceneviz gibi liman şehirlerine sahip İtalya gibi ülkelerde zenginleşme gittikçe artmıştır. “Kara Veba”, kıtlıklar, doğal afetlerle XIV. yüzyılın başlarında aşırı derece yıkıma uğramış olan Avrupa halkları XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyıl boyunca ekonomik olarak bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu gelişmelerin büyük çoğunluğu kentlerde gerçekleşmekteydi ve Avrupa nüfusunun köylerde yaşayan büyük çoğunluğu hâlâ bu gelişmelerden faydalanamamaktaydı.

XV. yüzyıla gelindiğinde dahi şehirlerde yaşayan Avrupalıların, genel Avrupa nüfusuna oranı yaklaşık yüzde 15-20 civarındaydı ve geriye kalan büyük çoğunluk köylerde Orta Çağ'dan gelen usul ile geçimlerini sağlamaktaydı.³² Reform öncesi yıllarda ise şehirler göç almaya ve nüfusunu arttırmaya devam etmiştir. Bazı büyük kasabalar ve şehirler

³⁰ Burjuva kelimesinin bilinen ilk kullanımı 1007 yılında Fransa'da olmuştur. O dönemde şehirler kalelerin etrafında şekillendiği ve ticaret merkezleri de genellikle şehirler olduğundan burada yaşayanlara kentsoylu manasında Burjuva (burgenses) denilmiştir Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 117–118. Burjuvanın günümüzde anlaşıldığı şekli ile (üretim araçlarının sahibi, proletaryanın düşmanı) Ortaçağ'daki tanımı bir değildir. Başka bir tanıma göre Ortaçağ'da Burjuva; dışarıdan gelen yani kentsel büyümenin yaşandığı, surların hemen dışında yaşayan ve önceden çoğunlukla çiftçi olup artık ticaretle uğraşan bir tüccar, bankacı veya noter gibi bir işi olan kimsedir Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 225–226.

³¹ Ülgen, “Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, 12.

³² Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 113.

neredeysi kendi nüfuslarının iki katına çıkacak kadar büyüme sağlamıştı. Reform'un merkezi olan Almanya'nın en büyük şehirlerinden biri olan Köln'de nüfus yaklaşık 40 bine, Nürnberg'de ise yaklaşık 30 bine kadar çıkmıştır.³³ Bu rakamlar günümüzdeki şehirlere kıyasla çok düşük olsa da o dönemin Avrupa kentleri için oldukça büyük rakamlardır. Reform öncesinde şehirlerin büyümesi ve ticaretin canlanması buna ek olarak insanların zenginleşmesi özellikle kentlerde yaşayanların ekonomik olarak bir refah seviyesine ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak kentlerde ekonomik gelişmeler olsa da faizsiz bir ticaret neredeyse düşünülmemekte ve bu da az bir kısım hariç büyük bir çoğunluğun ekonomik yönden zarar görmesine neden olmaktadır.³⁴

Reform öncesinde Avrupa insanı için sadece ekonomik problemlerin varlığından söz etmek yetersiz kalacaktır. Çünkü o dönemdeki toplum büyük bir sosyal buhrana tutulmuş ve nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylerde ise sefalet hüküm sürmekteydi. O dönemde evlilikler çok daha az, gayri meşru ilişkiler ise oldukça fazlaydı.³⁵ Kadınlara toplumda değer verilmiyor hatta onlara karşı düşmanlık besleniyordu. Çünkü bir kadın olan Havva, Âdem'i ayarttığı için Âdem'in cennetten kovulduğuna inanılıyordu.³⁶ Dine dayandığı iddia edilen bu inanış toplumda kadınların ikinci sınıf insan muamelesi görmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla din, Orta Çağ Avrupası'nda birleştirici değil ayırıcı bir unsur olarak işlev görmekteydi. Bunun yanında Gündelik hayatta tartışma, kavga, kabalık, sefalet ve gaddarlık her zaman yaşanmakta ve insanlar toplumsal olarak huzuru bulamamaktaydı.³⁷

Bu anlatılanlardan hareketle Protestan reformunun meydana gelmesinde sosyoekonomik durumun önemi yadsınamaz. Toplumlardaki büyük olaylar genellikle büyük krizlerin bir sonucu olarak meydana gelir

³³ Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi, Ortaçağ Avrupası'ndan Modern Avrupa'ya Reformların Tarihi*, çev. Özgür Umut Hofaşçı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014), 34.

³⁴ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 149.

³⁵ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 170.

³⁶ Miri Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", *History Workshop Journal* 33 (1992), 174.

³⁷ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 143.

ki Orta Çağ Avrupası gerek toplumsal gerekse de ekonomik olarak o dönemde zaten bir kriz içerisindeydi. Rönesans ve şehirlerde ticari faaliyetlerin iyileşmesi gibi olumlu yönde gelişmeler olsa da toplumun genelinde bu hâl hakim değildi. Nitekim çok az bir kesim bu gelişmelerden faydalanmaktaydı. Yukarıda ele aldığımız noktalar göz önünde bulundurulacak olursa Avrupa toplumunun reform öncesi sosyal durumunu bir bunalım dönemi olarak ifade etmek mümkündür.

Reformun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Faktörler

Çalışmanın bundan sonraki kısmında reformun meydana gelmesinde etkili olan faktörlere yer verilmiştir. Bu faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Veba, kıtlık ve doğal afetler, Rönesans ve hümanist düşüncenin etkisi, hareketli matbaa harflerinin icadı, Köylü Savaşları ve öncü reformistlerin reforma dair çabaları. Reformun nasıl ortaya çıktığını tam olarak anlayabilmek için dönemin şartlarının, yaşanan gelişmelerin ve problemlerin reformla ne gibi bir ilişkisi olduğu analizi doğru şekilde yapılmalıdır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ağırlıklı olarak bu konu üzerinde durulmuştur.

Veba Salgını, Kıtlıklar ve Doğal Felaketler

XIV. ve XV. yüzyıl, Avrupa için bitmeyen sıkıntıların ve felaketlerin baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde etkisi uzun yıllar geçmeyecek olan birçok felaket yaşanmıştır. Tüm bu felaketler çok sayıda can almış ve toplumu bir buhrana sürüklemiştir. Din adamlarının baskısı ve toplumsal sorunlar yetmezmiş gibi bir de doğal afetler ve salgın hastalıklar baş göstermiştir. Avrupa’da reformun ortaya çıkışını anlamada o dönemin veba salgını ve diğer hastalıklarla olan ilişkisini de irdelemek gereklidir. Avrupa halkları için zaten birçok yönden sancılı geçen Orta Çağ’ın sonları artık daha da dayanılmaz bir hal almıştı. Veba salgınının meydana gelmesi ve etkileri bunun yanında diğer doğal afetler ve felaketler reform öncesi Avrupa insanının durumu hakkında bize bazı ipuçları verecektir.

Avrupa’da binlerce insanın canını alan ve toplumda derin izler bırakan veba salgını “Kara Ölüm” diye bilinmekteydi. Hastalığa yakalanan kimselerin derilerinde yağlanmadan kaynaklı koyu lekeler oluştuğu için bu salgına “Kara Ölüm” denilmiştir.³⁸ Bu salgın ilk defa

³⁸ William L. Langer, “The Black Death”, *Scientific American* 210/2 (1964), 114.

Volga Nehri'nin batısında, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde bulunan Moğol topraklarında ortaya çıkmıştır.³⁹ Daha sonra 1347 yılında Karadeniz ticaret yolları üzerinden Kırım'a taşınmış ve oradan Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Salgının bu yayılma seyri hız kesmeden devam etmiş Anadolu'dan Kıbrıs'a, Kıbrıs'tan İskenderiye kıyılarına oradan da Akdeniz ticaret gemileri üzerinden İtalya'nın Cenova kıyılarına kadar ulaşmıştır.⁴⁰ 1349 yılına gelindiğinde artık salgın Avrupa'da önü alınamaz bir şekilde ülkeden ülkeye geçiş yapmıştır. İtalya'dan sonra Fransa'ya, İspanya'ya daha sonra İrlanda ve İngiltere'ye kadar ulaşan salgın neredeyse tüm Avrupa'yı etkisi altına almıştır.⁴¹

Bu hastalığın Avrupa'ya yayılması ticaret gemilerinin, vebalı pireleri taşıyan fareleri gittiklere yerlere götürmesi sebebiyle daha da kolaylaşıyordu.⁴² Bu fareler hastalık taşıyan mikroorganizmayı insana ilettiğinde “Hıyarcıklı“ olarak adlandırılan bir veba türü ortaya çıkıyordu.⁴³ Hıyarcıklı veba bulaştığında hastada önce siyah lekeler oluşuyor sonra bu lekeler tüm vücudunu kaplıyor ve hastaların büyük çoğunluğu bir hafta içinde ölüyordu. Bir de akciğer vebası vardı ki içten bir hastalık olarak geliyor, burundan kan geliyor, kan ve tükürük yolu ile daha da yayılan bu hastalık ise insanları 24 saat geçmeden öldürmesinin yanı sıra çok hızlı bir şekilde yayılıyordu.⁴⁴

Salgını önlemek için bir şehri komple karantina altına almak gibi bazı önlemler alınmaya çalışılsa da veba yeni bir salgın olduğu için bu bakterileri iyileştirecek ilaçlar bulunamıyor bundan dolayı veba salgını oldukça ölümcül bir hâl alıyordu.⁴⁵ Ayrıca veba taşıyan farelerin özellikle tahıl stokları ve tahıl değirmenleri etrafında toplandıkları ve bu toplanma

³⁹ J. N. Hays, *Epidemics and Pandemics, Their impacts on Human History* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005), 41.

⁴⁰ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 41–42.

⁴¹ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 43.

⁴² Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 26..

⁴³ J. N. Hays, *The Burdens of Disease, Epidemics and Human Response in Western History* (New Brunswick N.J.: Rutgers University Press, 2009), 38.

⁴⁴ Kemal Özden – Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdeal Kent* 5/12 (Nisan 2014), 64–65.

⁴⁵ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 198.

alanlarına sahip olan köylerin ve kırsal kesimin o dönem Avrupa'sında şehirlerden çok daha fazla olması vebayı daha da tehlikeli hale getiriyordu.⁴⁶ Şehirlerin aşırı kirli olması, köylerde ise elverişsiz koşulların ve beslenme kaynaklarının yetersizliği sebebiyle vebanın yayılışı daha hızlı ilerliyor, bazen vebadan kaynaklı ölümlerden dolayı bir bölgede canlı insan nâmına bir şey kalmıyor ve o bölge komple haritadan silinebiliyordu.⁴⁷

Veba salgını kiliseye olan güveni de derinden sarsmıştı. Çünkü bazı kilise çevreleri kirliliği kutsal olarak kabul edip suya elini sokmayı dahi günah görerek⁴⁸ vebanın yayılmasına neden olurken⁴⁹ öte yandan kilise vebayı önleme noktasında acze düşmüş ve insanların nezdinde kutsal olan kilise oldukça itibar kaybetmişti. Buna ek olarak veba birçok din adamının da ölümüne sebep olmuştur. Üyelerinin yüzde altmışını kaybeden dini toplulukların varlığı kiliseyi de önü alınamaz krizlere sürüklemiştir.⁵⁰ Ölen din adamlarının yerine daha çaylak ve genç olan din adamları atanmış, işi bilmeyen bu görevliler topluma uyum noktasında sorunlar yaşayınca kilise bu noktadan da büyük bir itibar kaybına uğramıştır. Bu durum ise reforma giden süreçte kilise ile halkın arasının açılmasına sebep olmuş ve kilise aleyhine sonuçlar doğurmuştur.⁵¹ Gerçekten de bu noktaları ile düşünüldüğünde veba salgını hem toplumsal bir buhran olarak hem de kilise aleyhine doğurduğu sonuçlarla reformun meydana gelmesine katkı sağlayan önemli bir etken olmuştur. Halkın tahammül gücünün azalması, sürekli sorunların baş göstermesi ve bu sorunlara Tanrı adına ve Tanrı'yı temsilen varlığını sürdürdüğünü

⁴⁶ Hays, *The Burdens of Disease*, 40.

⁴⁷ T. Tolga Gümüş, "Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011), 151.

⁴⁸ Hristiyan keşişlerin Orta Çağ'daki daha dindar olma gayesiyle temizliğe karşı tutumlarını Bertrant Russell şu şekilde ifade etmiştir: Temizlik nefretle karşılanmış, bitler "Tanrı'nın İncileri" ve azizliğin belirtisi kabul edilmişti. Kadın veya erkek olsun fark etmez azizler bir ırmaktan karşıdan karşıya geçerken suya ayakları değmediğinde bunu övünerek söylüyorlardı Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 130.

⁴⁹ Özden - Özmat, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", 63.

⁵⁰ Fagan, *The Great Warming*, 44.

⁵¹ Gümüş, "Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri", 151-152.

iddia eden kilisenin cevapsız kalması hatta bu sorunlardan kendisinin de olumsuz etkilenmesi Katolik Kilise açısından aleyhte bir durum olarak neticelenmiştir.

Toplumsal sorunlarla normal yollarla baş edemeyen insanlar artık daha farklı çözüm yolları denemeye başlamıştır. Bunlardan birisi “Kırbaçlılar” mezhebinin uygulamalarıydı. O dönemde vebanın ortaya çıkmasında etkili olan şeyin tıbbi sorunlar değil Tanrı’nın gazabı olduğuna inanılıyordu.⁵² İnsanlar Tanrı’yı kızdıracak işler yaptıklarından dolayı bu musibetlerle karşılaşıyorlardı. Veba, Tanrı’nın gazabı olduğuna göre bu mezhep mensupları Tanrı’nın öfkesinden kurtulmak/uzaklaşmak için dikenli kırbaçlar ile vücutlarının çıplak olan üst kısımlarını darmadağın edercesine vururlar ve vücutlarından oluk oluk kan akmasına sebep olurlardı. Bununla da Tanrı’nın gazabından kurtulacaklarını düşünürlerdi.⁵³

Vebanın nasıl ortaya çıktığına dair daha önce zikrettiklerimizin yanında bazı farklı görüşler de vardı. Bunların en dikkate değer olanlarından birisi 1348-1351 yılları arasında ortaya çıkan vebadan Yahudilerin sorumlu tutulmasıydı. Yahudilerin yiyecekleri, kuyulardaki ve nehirlerdeki suları zehirleyerek vebayı insanlara yaydıklarına inanılıyordu.⁵⁴ Yahudilerin kendileri de veba hastalığına yakalanmasına rağmen bu görüş sahipleri düşüncelerinde ısrar etmişler ve bu durum sadece bir düşünce olarak da kalmamıştır. Veba hastalığına sebep oldukları gerekçesiyle 1348 yılında Fransa’da Yahudi katliamı başlamıştır. Bu katliam yavaş yavaş Avrupa’nın birçok bölgesine yayılmış ve Mainz’de 12 bin, Strasburg’da ise 100 bin Yahudi vahşice öldürülmüştür. Sadece bununla da kalmamış Yahudiler günah keçisi ilan edilerek bağırsaklarının boşaltılması gibi türlü işkencelere maruz bırakılmış ve diri diri yakılmışlardır.⁵⁵

⁵² Samuel K. Cohn, “The Black Death: End of a Paradigm”, *The American historical review* 107/3 (2002), 705.

⁵³ Emrah İstek, “Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017), 188.

⁵⁴ Samuel K. Cohn, “The Black Death and the Burning of Jews”, *Past & Present* 196 (2007), 4.

⁵⁵ Cohn, “The Black Death and the Burning of Jews”, 9.

1347 yılında başlayan veba salgını XVI. yüzyılın başlarında reform döneminde hafiflemiş olsa da İsviçreli reformcu Ulrich Zwingli de vebadan olumsuz bir şekilde etkilenmiş dahası salgın Luther'in bulunduğu bölgeyi de derinden yaralamış ve Luther bundan dolayı "Bir Kişi Ölümcül Vebadan Kurtulabilir mi?" adlı bir kitapçık yazmıştır.⁵⁶

Yaşanan salgın hastalıklar sadece reform dönemi ile de sınırlı kalmamış ve belirli aralıklarla sürekli salgınlar boy göstermiştir. Kara Veba'dan sonra Avrupa'da meydana gelen önemli veba salgınları şu yıllarda gerçekleşmiştir: 1360–1363, 1374, 1400, 1438–1439, 1456–1457, 1464–1466, 1481–1485, 1500–1503, 1518–1531, 1544–1548, 1563–1566, 1573–1588, 1596–1599, 1602–1611, 1623–1640, 1644–1654 ve 1664–1667.⁵⁷ Avrupa'daki son büyük veba salgını 1720 yılında yaşanmış ve Avrupa insanı yaklaşık beş asır boyunca sürekli ağır hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁵⁸

Reform öncesi Avrupa'da meydana gelen hastalıklar sadece veba salgını ile sınırlı değildi. Bu dönemde Avrupa'da geniş çaplı olumsuz etkiye sahip kıtlıklar, sel felaketleri ve depremler de olmuştur. Örneğin XIII. yüzyılda Hollanda ve Almanya kıyılarında en az dört büyük sel felaketi meydana gelmiştir. Bu sellerden dolayı yaklaşık yüz bin kişinin öldüğü ifade edilmektedir. Dahası Hollanda'nın bazı bölgelerinde gerçekleşen sellerde sular yüz yıl gibi büyük bir zaman diliminde dahi tahliye edilememiştir. Buna ek olarak Danimarka'da tarımsal kaynak noktasında oldukça önemli olan altmış mahallenin tamamı tuzlu deniz suları tarafından yutulmuştur.⁵⁹ Bu sel hadiseleri sadece XIII. yüzyılda gerçekleşmemiş reform öncesi dönemde belirli aralıklarla Avrupa'nın farklı ülkelerinden boy göstermiştir. Özellikle Hollanda, Almanya ve Fransa kıyılarında XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında belirli aralıklarla aşırı derecede tahrip edici seller gerçekleşmiştir.

Kıyı şehirlerinde meydana gelen sel felaketlerine ek olarak özellikle orta ve batı Avrupa'da kışlar çok soğuk yazlar ise çok sıcak geçtiğinden insanlar kuraklıkla ilgili sorunlarla da yüzleşmek zorunda

---

⁵⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 27.

⁵⁷ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 46.

⁵⁸ Langer, "The Black Death", 114.

⁵⁹ H. H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London: Routledge, 1995), 174.

kalmıştır.⁶⁰ Özellikle kuraklığın etkisi ile kıtlık Avrupa insanını çok derinden yaralamıştır. 1315 yılında başlayıp 1322 yılına kadar Kuzey Avrupa’da ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu’nun bazı bölümlerinde büyük kıtlıklar meydana gelmiştir.⁶¹ Ayrıca İtalya’da 1271-1347 yılları arasında yaklaşık 70 yıllık süreçte en az 14 kıtlık meydana gelmiştir.⁶² Hatta reform öncesinde bile yaz aylarında sıcaklık ekinleri talan etmiş ve su kuyularını kurutmuştur.⁶³ Bu kuraklık ve kıtlıktan en çok etkilenen ise zayıf bünyeleri ile çocuklar ve yaşlılar olmuştur. Çocukların ve yaşlıların birçoğu yetersiz beslenme ve bağışıklık sisteminin zayıflaması dolayısıyla türlü hastalıklara yakalanmış ve ölmüşlerdir.⁶⁴

Bu dönemde Avrupa’yı etkisi altına alan kıtlığa ve kuraklığa ek olarak başka büyük doğal felaketler de yaşanmıştır. Depremler bunların önemli olanlarından bir diğeri idi. 1348 yılında çapı 600 kilometreyi geçen ve birçok bölgeyi etkileyen ve artçı sarsıntıların yaklaşık iki ay sürdüğü depremler gerçekleşmiştir. Bu depremler çeşitli bölgelerde belli aralıklarla devam etmiştir.⁶⁵

Bütün bu olaylar o dönemin Avrupa’sında nice can kayıplarına sebep olmuştur. Kıtlık ve vebadan Avrupa nüfusunun neredeyse üçte biri yok olmuştur. Veba salgını ulaştığı bölgelerde çok yüksek ölüm oranlarına neden olmuş ve bu ölüm oranı ekseriyetle yüzde 30 ilâ 40 arasında gerçekleşmiştir.⁶⁶ Örneğin İngiltere’nin önde gelen şehirlerinden Londra’da nüfusun yüzde 35’i vebadan dolayı ölüncüken⁶⁷ bazı şehirlerin kilise mezarlarında vebadan ölenleri koyacak yer dahi bulanamamıştır.⁶⁸

⁶⁰ Lamb, *Climate, History and the Modern World*, 178.

⁶¹ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 182.

⁶² Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 79.

⁶³ Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 26.

⁶⁴ Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 184.

⁶⁵ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 81.

⁶⁶ Hays, *Epidemics and Pandemics*, 43.

⁶⁷ Barbara E. Megson, “Mortality among London Citizens in the Black Death”, *Medieval Prosopography* 19 (1998), 125.

⁶⁸ İstek, “Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, 179.

1346 yılında 80 milyon nüfusa sahip olan Avrupa, 1347-51 salgınında bu nüfusun 25 milyonunu kaybetmiştir.⁶⁹

Veba salgını ve doğal felaketler Avrupa halklarında onarılması güç, derin yaralar açmıştır. Bu olayların büyük çoğunluğu XIV. yüzyılda gerçekleşmesine rağmen daha küçük ölçekli olaylar ve olayların etkileri reform dönemine hatta sonrasına kadar devam etmiştir. Bu felaketler, XI. yüzyıl ve sonrası yıllarda bir gelişme ivmesi yakalayan Avrupa'yı sarsmış ve XIV. yüzyılda Avrupa bir duraklama dönemine girmiştir.⁷⁰ Ekonomik canlanma sekteye uğramış ve toplumsal sorunlar gittikçe artmıştır. Vebanın olduğu yerlerde neredeyse tüm ticari faaliyetler durmuş, üretim ve ithalata ara verilmiş, tarım alanları ihmal edilmiş hatta mahkemeler dahi tatil edilmiştir.⁷¹

Veba salgını ve diğer felaketler özellikle din adamlarını dahi aciz bırakmış ve insanların onlara olan güvenini derinden sarsmıştır. Katolik Kilisesi mensubu din adamları yavaş yavaş Avrupa'daki prestijini kaybetmiş ve bu durum âdeta Protestan reformuna davetiye çıkarmıştır. Hatta 1420'li yıllarda Bohemya'da reformist düşüncelere sahip olan Hussitlerin yapmış olduğu ayaklanma ve göç olaylarının nedeni siyasi ve dini olsa da kötü hava şartlarından kaynaklı kıtlığın da bu ayaklanmalarda payı olduğu ifade edilmiştir. Benzer şekilde İngiltere'de meydana gelen Güller Savaşı'nda asıl etken siyasi sebepler olsa da kötü hayat şartlarının bu olayların meydana gelmesinde etkili olduğu ifade edilmiş⁷² ve dönemin olumsuz şartlarının reformun meydana gelmesinde etkili olduğu fikrine dolaylı yönden katkıda bulunulmuştur.

Reformun meydana gelmesinde tek etken salgınlar ve hastalıklar değildir. Fakat bir yandan din adamlarının sömürüsüne maruz kalan, bir yandan derebeylerinin emri altında adeta köle gibi çalışan buna ek olarak bir de ekonomik olarak sefalet içinde bulunan bir halk için doğal afetler ve salgınların da olması artık dayanılmaz noktalara gelindiğinin göstergesi olmuştur. Reformun ortaya çıkış sürecini birçok yönden ele almak bu sürecin daha doğru anlaşılmasına vesile olacaktır. Çeşitli sosyal,

---

⁶⁹ Fagan, *The Great Warming*, 44.

⁷⁰ Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 154-155.

⁷¹ Hays, *The Burdens of Disease*, 45.

⁷² Lamb, *Climate, History and the Modern World*, 188.

ekonomik ve doğal sorunlarla boğuşan Avrupa insanı bir yandan da bilimsel ve sanatsal faaliyetlerde gelişme (çoğunlukla kentlerde olmak üzere) kaydetmiştir. Rönesans dönemi olarak bilinen bu dönemin de Protestan reformunun meydana gelmesinde önemli katkıları olmuştur.

Rönesans ve Hümanist Düşünce

Orta Çağ'ın sonundaki birkaç yüzyıl boyunca çeşitli sorunlarla boğuşan Avrupa coğrafyası öte yandan da özellikle nüfusun azınlıkta olduğu kentlerde ve kıyı şehirlerinde bilimsel ve sanatsal gelişmelere kapı aralamaktaydı. Orta Çağ boyunca din adamlarının ve siyasi iktidarların sultasında yaşayan ve kısıtlı özgürlüklere sahip olmuş olan Avrupalılar artık gözünü açmaya ve uyanmaya başlamıştı. Kıyı şehirlerinde ticaretin canlanması, Doğu'ya yapılan seferler, tercüme faaliyetlerinin gelişmesi gibi unsurlar Avrupa'nın Doğu ile etkileşimini artırmış buna ek olarak bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Coğrafi keşiflerin yapılmaya başladığı, astronomi, matematik ve tıp gibi alanlarda bilimsel çalışmaların geliştiği, bunun yanında özellikle de kişisel hak ve özgürlüklerin artırılması ve insana değer vermeyi amaçlayan hümanist akımın ortaya çıkmasıyla Avrupa'da Rönesans adı verilen yeni bir dönem başlamıştır.

Kavram olarak Rönesans, XIV. yüzyılın başları ile XVI. yüzyılın sonları arasında Avrupa'da sanatın ve bilimin gelişmesini tanımlamak için kullanılmaktadır. XIV. yüzyıldan başlayarak yaklaşık bir asırlık dönemde İtalya'da var olan sanatçı, şair ve bilim adamı sayısı Avrupa'nın diğer yerlerinden fazla olduğu için Rönesans deyince ilk akla gelen ülke İtalya'dır. Rönesans döneminde klasik metinler keşfedilmiş, Antik Yunan ve Roma'nın mimarisini, fikirlerini ve sanatını yeniden canlandırma çabası içerisinde olunmuştur.⁷³ Rönesans asıl itibarıyla XI. yüzyılda başlamış olsa da XI. yüzyıldaki Rönesans'a dair gelişmeler daha çok felsefi çalışmalar ile sınırlı olduğundan asıl olarak bilimsel ve edebi çalışmaların ağırlıkta olduğu XIV. yüzyıl Rönesans'ın başlangıcı olarak ifade edilmiştir.⁷⁴

Rönesans'ın meydana gelmesinde önemli etkenlerden birisi de Haçlı Seferleri ve Doğu'ya yapılan deniz ticaretlerinin bir sonucu olan

⁷³ Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, 44.

⁷⁴ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 138.

Doğu ve Batı'nın etkileşimidir. Orta Çağ'da fakirlik ve sefalet içinde yaşayan Avrupa insanı, Doğu'daki Müslümanların zenginliklerine, bilimsel çalışmalarına, kültürel ve sosyal zenginliklerine Haçlı Seferleri ve Doğu'ya yaptıkları ticaretler yoluyla ulaşabilmişlerdir.⁷⁵ Avrupa için Rönesans adı verilen bilimsel ve sanatsal gelişmelerin meydana gelmesi de sancılı bir sürecin ürünüdür. Çünkü Katolik Kilisesi ve papalık kurumu kendilerinin kontrolünde olmayarak gelişen ve insanlara özgürlük vaadeden bu sürecin de karşısında durmuştu.

Rönesans öncesi dönemde bilim, sanat ve edebiyat kilisenin kontrolünde ve sadece kiliseye hizmet edecek faaliyetler yapabiliyordu. Kilise Latince'den başka bir dilin kullanılmasına da müsaade etmiyordu.⁷⁶ Rönesans'a kadar Avrupa'da hakim olan, gelişmelere kapalı ve doğrulara aykırı bu dünya görüşüne "Skolastik Düşünce" denilmektedir. Dünya'nın hareket etmediğine ve Tanrı'nın insanları ve doğayı düz bir dünya üzerine koyduğuna inanılıyordu. Dünya'nın sabit bir şekilde durduğu, Ay'ın ve Güneş'in ise Dünya'nın etrafında döndüğü dahası yıldızların da dünya gibi sabit olduğu inancı o dönem Avrupası için genel geçer doğrulardı.⁷⁷

Bilimsel gelişmelere ve sanatsal faaliyetlerdeki ilerlemeye rağmen papalık kurumu kendi hegemonyasını devam ettirmek istemiştir. Bu gelişmelere engel olmak için engizisyon mahkemelerini de kullanmaktan çekinmemiştir. Bunun en bilinen örneklerinden birisinin Galileo'nun dünya yuvarlaktır dediği için engizisyon mahkemesi tarafından idama mahkum edilmesi olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Ancak papalık kurumu ne yaparsa yapsın bu bilimsel gelişmelere engel olamamıştır. Bilimsel ve sanatsal çalışmalar papaya rağmen günden güne daha da artmıştır. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu gelişmeler çoğunlukla şehirlerde gerçekleşmiş köyler bu durumdan uzakta kalmıştır. Gelişme noktasından şehirle köy arasında farklılıklar olduğu gibi tüm şehirlerde de gelişme aynı seviyede olmamış bazı şehirlerde gelişme fazla iken bazılarında çok asgari düzeyde kalmıştır.⁷⁸

---

⁷⁵ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 190.

⁷⁶ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, 175.

⁷⁷ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 63.

⁷⁸ Gül, *Orta Çağ Avrupa tarihi*, 139.

Rönesans'ın daha da yayılması papalık için büyük sorunların habercisi olmuştur. Rönesans'ın ürünlerinden biri olan hümanist akım günden güne daha da fazla taraftar toplamıştır. Modern dönemde insancılık ve insan sevgisi gibi anlamlara sahip olmasına rağmen Hümanizm, Orta Çağ'da Hristiyan kilisenin yenilenmesi ve yanlış dini uygulamaların düzeltilmesi gibi anlamlara sahipti.⁷⁹ İnsanın özgürlüğü, kişisel hak ve hürriyetler artık eskisinden çok daha fazla konuşulmaktaydı. Bu durum insanlar üzerinde kendi hakimiyetini kurmuş kilise için büyük bir sorun oluşturmaktaydı.

Hümanist akımın öncülerinden Hollandalı Erasmus (1466-1536) reformdan önceki yıllarda papalığa meydan okumuş ve kilisenin din namına yaptığını iddia ettiği tüm hurafelere karşı çıkmıştır.⁸⁰ Erasmus'un tepkileri sadece söz ile kalmamış birçok kitap basmıştır. Onun "Hristiyan Şövalyesi'nin El Kitabı" adlı eseri 1504-1518 yılları arasında üç kez basılacak kadar büyük ilgi görmüştür.⁸¹ Papalık da bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak Erasmus'un kitaplarının okunmasını yasaklamış ve yasaklı kitaplar listesine almıştır. Bu yasaklara rağmen onun "Deliliğe Övgü" kitabı olağanüstü bir rağbet görmüştür.⁸² Erasmus'un kitapları tüm hümanist çevrelerde okunmuş ve kiliseye karşı tepkiler günden güne artmıştır. Yayımladığı kitaplara ek olarak Erasmus, İncil'i herkesin anlaması için İbranice'ye çevirmiş, önsözüne Latince ve Yunanca ekleme yaparak bastırılmıştır.⁸³ Bu durum başta papalık olmak üzere tüm Avrupa'da büyük yankı uyandırmıştır.

Erasmus'un öncülüğünde hümanist akım gittikçe Avrupa'ya yayılmış ve güç kazanmıştır. İtalya başta olmak üzere Almanya, Fransa

⁷⁹ Alister E. McGrath, *Reformation Thought, An Introduction* (Oxford: Blackwell Publishers, 1993), 40.

⁸⁰ McGrath, *Reformation Thought*, 54.

⁸¹ McGrath, *Reformation Thought*, 55.

⁸² Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 216.

⁸³ Martin Luther'in 1522 yılında Almanca'ya çevirdiği İncil, Erasmus'un yaptığı bu İncil baskısından tercüme edilmiştir Halil İncalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 161.

gibi ülkelerde hümanist okullar açılmıştır.⁸⁴ Bunun yanında özellikle Reform'un gerçekleştiği Almanya'da koyu Hümanizm savunucuları ortaya çıkmıştır. Bu hümanistlerden en önemlileri arasında Johann Reuchilin ve Hermann Von Dem Busche sayılabilir. Her ikisi de Almanya'da Hümanizm'i yayma çabası içerisinde olmuştur. Hatta Busche 1521 yılında Luther'in papaya karşı olan manifestosuna destek olmuş, 1523 yılında Hümanizm incelemelerinin önemli merkezlerinde olan Heidelberg üniversitesinde dersler vermiştir.⁸⁵ Erasmus'un hümanist düşünceye dair çalışmaları hem kilisenin otoritesine bir karşı gelme hem de reform düşüncesine katkı sunma anlamında çok önemlidir. Nitekim XVI. yüzyılda "Erasmus yumurtladı ve Luther yumurtadan çıktı"⁸⁶ anlamındaki meşhur söz Erasmus'un reform düşüncesine yaptığı katkıyı gözler önüne sermektedir.

Protestan reformunun meydana gelmesinde Rönesans ve Hümanizm'in de büyük etkisi olmuştur. Rönesans bilimsel ve sanatsal gelişmelere kapı aralarken Hümanizm insan haklarını ve kişisel özgürlükleri destekleyen bunun yanında papalığın hurafelerine karşı çıkan bir tutum içerisinde olmuştur. Bir bakıma insanlar Hümanizm ile kiliseye rağmen yeniden doğmuştur. Nitekim Ullmann "Hümanizm, doğal insanın vaftiz suyundan arınarak yeniden doğuşudur"⁸⁷ şeklindeki ifadeyle yeniden doğuş anlamına gelen vaftizden dem vurarak bu doğuşun artık Hümanizm ile gerçekleşeceğini ifade etmeye çalışmıştır.

Hümanizm'in öncüsü Erasmus'un aslında Luther'in 95 maddelik manifestosunda savunduğu görüşlerin bir kısmını Luther'den daha önceki yıllarda savunduğu ve bu anlamda Luther'in reformuna zemin hazırladığı görülmektedir. Buna ek olarak Almanya'da Reuchilin ve Hermann gibi hümanist öncülerin varlığı da aslında reforma dair görüşlerin Luther'den çok daha önce Almanya'nın gündeminde olduğunun göstergesidir. Bir bakıma Erasmus'un ve Alman hümanist öncülerin araladığı reform kapısından Luther'in girdiği söylenebilir.

---

⁸⁴ Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 48.

⁸⁵ İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, 169.

⁸⁶ Owen Chadwick, *The reformation* (Harmondsworth: Penguin Books, 1964), 39.

⁸⁷ Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* (London, New York: Routledge, 2003), 205.

Papalığın tüm çabalarına rağmen bilimsel ve sanatsal çalışmalara tam anlamıyla engel olamamasından artık Orta Çağ'daki güçlü otoritesinin zayıfladığını çıkarmak mümkündür. Engizisyon mahkemeleri dahi bilimsel, sanatsal ve hümanist çalışmalara engel olamamış hatta yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Erasmus'un kitapları papalığın yasaklarına rağmen daha fazla okunmuştur. Erasmus'un, hümanist öncülerin, Luther'in ve diğer reformcuların kitapları reformun halka yayılmasında çok önemli bir etken olmuştur. Bu kitapların basımının yapıldığı matbaanın icadı da reformun meydana gelmesinde en az bu kitaplar kadar etkili bir unsuru teşkil etmektedir.

Hareketli Matbaa Harflerinin İcadı

Reform düşüncesinin halk tabanında hızlı bir şekilde yayılmasında matbaanın etkisi çok büyüktür. Gerek hümanist düşünürlerin gerekse de reformist insanların görüşleri matbaa sayesinde hızlı bir şekilde Avrupa'nın birçok yerine ulaşmıştır. Özellikle Martin Luther'in papalık ve kilisenin hurafeleri aleyhine sözleri büyük yankı uyandırmıştır. Aslına bakılırsa Katolik Kilisesi aleyhine ilk eleştiri yapan Luther değildi. Luther'den birkaç asır önce Jan Hus ve John Wycliffe gibi reformist düşünürler de papalık ve kilise aleyhine eleştirilerde bulunmuş hatta Jan Hus bu eleştirileri sebebiyle aforoz edilmiş ve yakılmıştır. Ancak onların düşünceleri Luther kadar yankı bulmamış çünkü o zamanlarda matbaa teknikleri reform dönemindeki kadar gelişmemiştir.

Reform öncesi süreçte de var olan matbaanın reform sürecinde cazip hale gelmesinde hareketli harflerin etkisi oldukça fazladır. XV. yüzyıl ortalarında Rhineland (Almanya'nın batısındaki Ren nehrinin sol tarafında kalan coğrafi bölgedir) bölgesinde hareket eden, dayanıklı ve tekrar tekrar düzenlenebilen metal matbaa harflerinin bulunması bu icadı çok daha cazip ve kullanışlı bir hale getirmiştir. Buna ek olarak Marco Polo tarafından Çin'den getirilen keten bezi kağıtları da basım çalışmalarını oldukça ucuz hale getirmiştir. Çünkü keten bezi kağıtlarından önce kullanılan papirüs ve parşomen kağıtları keten bezine göre daha pahalı olduğu için baskı ücretlerinin de maliyetleri yüksek olmaktaydı.⁸⁸

⁸⁸ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 35.

Matbaa endüstrisinin öncelikle Almanya’da gelişmesi ve ilk baskı uzmanlarının da Almanlar olması matbaanın neden reforma büyük katkı sağladığının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Buna ek olarak 1450’li yıllarda hareketli matbaa makinasının unsurlarını bir araya getiren kişinin Almanya Mainz’de yaşayan elmas cilacısı Johannes Gutenberg olduğunu da ifade etmek gerekir.⁸⁹ Gutenberg bu makinaı icat etse de baskı yapmak için kullanılan deriler çok pahalıya mal oluyordu. Örneğin bir İncil’i basmak için 170 dana derisi veya 300 koyun derisi gerekiyordu. Yine bu dönemde seri üretim yapan hareketli matbaa makinasına ek olarak teknolojik gelişmeler sayesinde ucuz kağıt üretiminin de mümkün hale gelmesi Ozment’in ifadesiyle Avrupa’da bir kitap ve broşür selinin meydana gelmesine imkan tanımıştı.⁹⁰

Matbaa makinaları XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çok hızlı bir şekilde yayılmış neredeyse 200’den fazla şehirde ve kasabada matbaa makinaları bulunur hale gelmiştir. Matbaanın bu şekilde yükseliş trendi ile reform öncesinde kitapların basımında ciddi artışlar gözlemlenmiştir. Bu dönemde tahmini olarak altı milyon kitap basılmış ve bu basılan kitaplardaki 30.000 başlığın yarısını dini konuların oluşturduğu ifade edilmiştir. Dahası XV. yüzyılın son kırk yılında basılan kitaplar Orta Çağ boyunca din adamlarının ve katiplerin ürettiği kitaplardan çok daha fazla olmuştur.⁹¹ Bu iş o kadar ileri noktaya varmıştır ki sadece Luther ve arkadaşlarının kitaplarını basmak için yedi matbaa bulunduğu belirtilmiştir.⁹² XVI. yüzyılda ise sadece Protestan reformunun meydana geldiği Almanya’da yaklaşık 100.000 kitap ya basılmış ya da yeniden yayımlanmıştır. Reformun hemen sonrasında basılan kitapların sayısını tarihçi Preserved Smith yıllara göre şu şekilde sıralamıştır: “1518’de 150, 1519’da 260, 1520’de 570, 1521’de 620, 1522’de 680, 1523’de 935 ve 1524’de 990. Bu kitapların çoğu dinsel konuları tartışan broşürlerden meydana gelmiştir.”⁹³

---

⁸⁹ Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, 34.

⁹⁰ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 207.

⁹¹ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 206.

⁹² Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 36.

⁹³ Preserved Smith, *The Age of the Reformation* (New York: Holt Rinehart and Winston, 1948), 314.

Matbaanın tesiriyle kitapların basımındaki bu artış reformun yayılmasını hızlandırmasının yanı sıra insanların Luther'in ve reformcuların görüşlerinin birincil kaynaklardan okumasına imkan tanımıştır. Bu dönemde yukarıda da ifade edildiği üzere özellikle dini içeriğe sahip yayınlar önem kazanmıştır. Luther'in 1517 ilâ 1520 yılları arasında yazdığı otuz broşür yaklaşık üç yüz bin nüsha olarak çoğaltılmıştır.⁹⁴ İnsanların yoğun bir şekilde reformcuların kitaplarını satın almak istemeleri Katolik kitapçılara bile reformcuların kitaplarını satmaktan başka bir çare bırakmamıştı.⁹⁵

Rakiplerinin eliyle dahi yayılan reformist görüşler kısa zamanda tüm Avrupa'da yankı uyandıracak bir seviyeye ulaşmıştı. Kaldı ki bu matbaalarda sadece Luther'in değil diğer reformistlerin de görüşleri basılarak reform sürecine birkaç koldan destek verilmiştir. Bu noktada bir hususu daha zikretmekte fayda vardır. Matbaaların dönemin şartlarına göre bu denli yüksek sayılarda basım yapmalarında okuma yazma oranlarının artmasının da etkisi büyüktür. Okuma yazma oranlarının artmasına temel teşkil eden unsur ise üniversitelerin sayısının artmasıdır. Reform öncesinde Avrupa'da üniversitelerin sayısını 20'den 70'e çıkarmıştır. Üniversitelerdeki bu artış tüm toplumun okuma yazma bildiği anlamına gelmemelidir. Bu dönemde okuryazarlık oranı genel nüfusa oranla %5 iken; kentlerde ise nüfusun %30'unun okuma yazma bildiği tahmin edilmektedir. Okuma yazma oranları çok da yüksek olmamasına karşın reformcular da karşı çözüm üretmiş ve sadece yazılı olarak değil sözlü olarak reform propagandasını yapmayı da ihmal etmemişlerdir.⁹⁶

Reformcuların propagandaları sadece sözlü ve yazılı olarak da yapılmamıştır. Onlar aynı zamanda karikatürler, resimler ve heykeller yaparak reform propagandasını daha ileri noktaya taşımışlardır.⁹⁷ Görüldüğü üzere reformun meydana gelmesi için reformcular da çaba sarf etmekten geri durmamışlar ve reforma dair propaganda yöntemlerini mümkün olduğunca çeşitli şekillerde icra etmeye çalışmışlardır.

⁹⁴ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 206.

⁹⁵ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 219.

⁹⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 35.

⁹⁷ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 212.

Görüşlerin yayılmasında propaganda önemli bir unsurdur ve reformcular matbaayı kullanarak bunu çok iyi bir şekilde yapmışlardır. Luther'in Katolik Kilisesi'ne dair eleştirilerinin benzerleri aslında Luther'den çok daha önce de yapılmış olmasına rağmen propaganda araçlarının yetersiz olması ile bu muhalefetler cılız kalmış ve eleştiriler insanlara yayılmadan sönmeye noktasına gelmiştir. Bu bölümün başından beri zikrettiğimiz birçok unsurun etkisi ile Avrupa insanı reforma doğru giderken matbaa da bu sürece katkı sunmuş ve artık reform kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Reforma giden süreçte Avrupa'nın birçok bölgesinde patlak veren Köylü Savaşları da Avrupa insanının reform öncesi durumu hakkında bize önemli ipuçları verecektir.

Köylü Savaşları

Avrupa'nın farklı bölgelerinde ortaya çıkan Köylü İsyanları/Savaşları reform öncesi dönemde toplumsal ve ekonomik olarak önemli etkileri olan olaylardandı. Bu olaylar aslında bir bakıma toplumdaki huzursuzlukların dışı vurumuydu.

Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaptığı başkaldırıları farklı zamanlarda farklı bölgelerde meydana gelmiştir. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda meydana gelen bu ayaklanmaların en önemlileri 1358 yılında Fransa'da, 1381 yılında İngiltere'de meydana gelmiştir.⁹⁸ Reformun ortaya çıktığı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda da reform öncesi dönemde birçok köylü isyanı olmuştur. Bu isyanları kronolojik olarak sıralamak gerekirse 1493, 1502, 1513 ve reformun olduğu yıl olan 1517 yılında dahi Köylü Savaşları olmuştur.⁹⁹

Bu savaşların ortaya çıkmasında birçok sebep sayılabilir ancak bunlardan en önemlisini maddi konuların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Veba, kıtlık ve doğal felaketlerden kaynaklı olarak ortaya çıkan maddi sorunların halka ağır vergiler olarak yansıtılması, nüfusta meydana gelen azalmalardan dolayı üretim gücünün düşmesi ve ürünlerin fiyatının yükselmesi ve bunlardan dolayı köylüleri vergi vermeye zorlayıcı

---

⁹⁸ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 84.

⁹⁹ Kaan H. Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihinin Giriş* (İstanbul: Alfa, 2003), 82.

yasaların ıkması¹⁰⁰ gibi konular köylü isyanlarının nedenleri arasında gösterilebilir. Artık dayanma gücü kalmayan ve büyük çoğunluğu köylülerden oluşan halk çareyi siyasi otoritelere isyan etmekte bulmuştur.

Avrupa'nın birçok bölgesinde ortaya çıkan bu ayaklanmalar toplumsal olarak büyük bunalımlara ve can kayıplarına neden olmuştur. Örneğin 1358 yılı mayıs ayında Fransa'da patlak veren "Jacquerie" isyanı sadece 2-3 hafta sürmüş olmasına rağmen yaklaşık 20.000 köylü öldürülmüştür.¹⁰¹ Köylü Savaşları'nda zayıf sadece köylüler tarafından olmamış köylüler de gittikleri şehirlere çok fazla zarar vermişlerdir.

Bu savaşlar birçok yönden topluma zarar vermiştir. Halkın toplumsal ve ekonomik bunalımının dışı vurumu olan bu savaşlar toplumsal huzursuzluğun da apaçık göstergesi olmuştur. Protestan reformunun işte bu huzursuzluk ortamının bir ürünü olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Açlık, sefalet ve hastalıklar yetmezmiş gibi savaşlar ve ağır vergilerin de varlığı halkın sabır sınırını artık iyice zorlamıştır.

Reform öncesi dönemde Avrupa halklarında hakim olan ortam sürekli huzursuzluk ve düzensizlik ortamıydı. Martin Luther'in başlatacağı reform hareketini büyümesinde ve yayılmasında toplumun bu halinin önemi büyüktür. Halkın refah içerisinde olması isyana sürüklenmeyi engelleyen bir durum olduğu gibi yaşanan sorunlar ve sıkıntılar da papalık kurumuna karşı çıkma cesaretinin harekete geçmeyi doğurmasına yol açmıştır. Protestan reformunun Avrupa'da meydana gelmesi noktasında Avrupa insanının reform öncesi süreçteki buhranlı ve bunalımlı yaşam koşullarının etkisi yadsınamaz bir gerçeklik olarak durmaktadır. Bunlara ek olarak reform düşüncesinin oluşmasında Luther'den önce yaşayan bazı reformistlerin katkısı da oldukça önem arz etmektedir.

Öncü Reformistlerin Reform Düşüncesine Katkıları

John Wycliffe

Doğum yeri ve yılı hakkında açık bir bilgi olmamakla birlikte genel kabule göre John Wycliffe 1328 yılında bir İngiliz vatandaşı olarak

¹⁰⁰ Ozment, *The Age of Reform 1250-1550*, 201.

¹⁰¹ Eco, *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, 84-85.

İngiltere’de dünyaya gelmiştir. İlk öğretmeni olan John de Clervaux’un 1362 yılındaki ölümüne kadar hayatının erken dönemleri hakkında pek bir şey bilinmemektedir.¹⁰² Oxford Üniversitesinde din eğitimi almasının yanı sıra hem siyasi hem de felsefi bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca uzun yıllar papazlık görevinde de bulunmuştur.¹⁰³

Onun zamanında yaşayan yazarlardan Thomas Walsingham “The Chronica Maiora” adlı kitabında John Wycliffe’dan şöyle bahseder: “Oxford Üniversitesinde, kuzeyli bir teoloji doktoru olan John Wycliffe adında birisi çıktı. Oldukça saçma, sapkın ve evrensel kilisenin konumuna saldırı niteliğinde olan doktrinlerini okullarda ve başka yerlerde açıkça yayıyordu. Ayrıca tarikatlara ve keşişlere karşı zehirli sözler söylüyordu. Evharistiya ayinindeki sunakların Mesih’in gerçek bedeni değil sembolü olduğunu, Roma Kilisesinin diğer kiliselerden üstün olmadığını, Roma’daki papanın da başka herhangi bir rahipten daha fazla gücü olmadığını söylüyordu.”¹⁰⁴

John Wycliffe’in, milli kilise anlayışını XIV. yüzyılda dile getirmesi yönüyle Avrupa’da reform düşüncesinin temelini attığı söylenebilir. Wycliffe, Luther’e benzer şekilde günah itirafı, araf düşüncesi, endüljans uygulaması gibi papalık kurumunun din adına yanlış yaptığını iddia ettiği uygulamalara, kilisenin aşırı dünyevileşmesine ve papalık otoritesine karşı çıkmıştır.¹⁰⁵ Onun görüşlerinden bazılarının olduğu gibi aktarılması konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

Evharistiya ayininde Mesih’in cismani varlığının bizzet cemaatle birlikte olduğunu savunmak yanlıştır.

Günah çıkarma ve Endüljans, Tanrı önünde mazuriyete ulaştırmaz. Bunlar dışsal şeylerdir. Önemli olan inananların içsel inayetten aldıkları paydır. İnayet (lütuf) Tanrı’dandır.

¹⁰² Stephen E. Lahey, *John Wyclif* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2009), 4.

¹⁰³ Wycliffe’in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lahey, *John Wyclif*, 3–32.

¹⁰⁴ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora 1376-1422*, çev. David Preest (Woodbridge: Boydell Press, 2005), 29–30.

¹⁰⁵ Hakan Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto* (İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2016), 28.

*Tanrıyla karşılaşma, araçlarla (örneğin din adamları) değil; doğrudan Kutsal Kitaplar sayesinde.*¹⁰⁶

Burada zikredilen ve diğer zikredilmeyen maddeler ışığında Wycliffe'in papalık karşısındaki görüşlerini üç ana başlıkta şöyle özetlemek mümkündür: Endüljans uygulamaları, aforozun yanlış şekilde ve kişilerde kullanılması ve kilisenin haksız bir şekilde dünyevi otoriteye sahip olduğunu iddia etmesi.¹⁰⁷

Wycliffe, kiliseyi eleştirmekle yetinmemiş Kutsal Kitap'ın otoritesini de savunmuştur. Wycliffe'in Matta ve Yuhanna üzerine yapmış olduğu kapsamlı yorumlarda ve günümüze ulaşan birçok vaazında Kutsal Kitap'ın merkeziliğine işaret ettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Ona göre insanların Kutsal Kitap'a karşı ilgisiz ve bilgisiz bırakılmaları kilisenin işine gelmekte ve kilise, halkın Kutsal Kitap'ı bilmemesinden dolayı din adına istediği gibi hareket edebilmekteydi.¹⁰⁹ Buna ek olarak Wycliffe dinin sadece din adamlarına gönderilmediğini, din adamı olmayanların da Hristiyanlığı öğrenmesi gerektiğini ve bunun da en iyi insanların konuştuğu dilde yapılabileceğini savunmaktaydı. Kutsal Kitap'ta inanca dair meselelerin açık ve kesin olduğunu iddia eden Wycliffe, Kutsal Kitap'ın İngilizce'ye tercüme edilmek suretiyle din adamlarının aracılığından kurtarılıp herkesin anlayacağı duruma getirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu düşüncelerden hareketle yola çıkan Wycliffe, İncil'in İngilizce'ye ilk çevirisini gerçekleştirmiş ve o günden itibaren reformasyonun "Sabah Yıldızı" olarak anılmaya başlamıştır.¹¹⁰ Ancak bu hareketiyle o 1382 yılında Oxford üniversitesinden resmi olarak atılmış ve takipçilerinin meydana getirdiği Lollard'lar¹¹¹ hareketi de

¹⁰⁶ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 107–108.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüde Atasever, *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2011), 54–66.

¹⁰⁸ Lahey, *John Wyclif*, 136.

¹⁰⁹ Atasever, *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi*, 43.

¹¹⁰ Simon Jenkins, *A Short History of England* (Great Britain: Profile Books, 2011), 95.

¹¹¹ Lollardlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Margaret Aston, *Lollards and Reformers* (London: The Hambleton Press, 1984).

İngiltere'deki en yetkili piskoposluk makamı olan Canterbury piskoposluğu tarafından yasaklanmıştır.¹¹²

Wycliffe'in papaya ve kiliseye eleştirileri günden güne daha da sertleşmiştir. O kiliseye karşı sert söylemlerinden asla vazgeçmemiştir. Wycliffe "Opus Evangelicum" adlı eserinde papadan "Antichrist" olarak bahsetmiş yani papayı "Deccal" yerine koyacak kadar sivri söylemlerde bulunmuştur. Onun eserlerindeki bu söylemler kilisenin pek hoşuna gitmemiş ve kilise tarafından Wycliffe'e defalarca dava açılmış ve Wycliffe birçok kez mahkemeye çıkarılmıştır.¹¹³ Kilisenin onun hakkında açtığı onlarca mahkemeye rağmen Wycliffe, İngiliz siyasi otoritesinin desteğini aldığı için hayatı boyunca kilisenin zulmünden hep kurtulmuştur.¹¹⁴

Wycliffe reform yapabilmek için krallığın gücünü arkasına alması gerektiğinin de farkındaydı ayrıca ona göre kral, Tanrı'nın temsilcisiydi ve dini otoritenin siyasi otoriteye tabi olması gerekmektedir.¹¹⁵ Buna ek olarak Wycliffe reformist düşüncelerini İngiliz milliyetçiliği ile süslemiş birisiydi. İngiltere'nin Kutsal Kitap çevresinde birleşmesi gerektiğini savunmuş ve bir bakıma 1534 yılında Kral VIII. Henry'nin öncülüğünde kurulacak olan milli bir İngiliz Kilisesi (Anglikan Kilisesi) modelini yıllar öncesinden dile getirmiş ve başında papanın değil kralın olacağı bir kilise şeklini benimsemişti.¹¹⁶

Wycliffe'in görüşleri başta İngiliz halkı olmak üzere Avrupa insanı tarafından oldukça kabul görmüştü. Onun görüşlerinin kabul görmesinde tek gerekçe sadece görüşlerinin etkili olması değildi. Wycliffe, kilisenin etkisiyle insanların teoloji konularında şüphelerinin olduğu bir zamanda fikirlerini açık ve kesin bir şekilde insanlara sunmuştu. Ayrıca o oldukça sağlam bir mantıkçı, kabiliyetli bir araştırmacı ve kendini dinleten

¹¹² Tarık Tolga Gümüş, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", *Tarih Okulu Dergisi* 12/39 (2019), 533.

¹¹³ Banu Çetin Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 83.

¹¹⁴ Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", 86.

¹¹⁵ Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*, 27.

¹¹⁶ Mehmet Alıcı, "Sempozyum, 1-2 Mayıs 2009 İstanbul", "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm" 226 (2009), 523.

bir vaiz olması gibi özellikleriyle de insanları etkilemeyi başarmıştı.¹¹⁷ Buna ek olarak Wycliffe 1380 yılından itibaren kiliseye yaptığı eleştirilerini ana dili olan İngilizce olarak yayınlamaya başlayınca sıradan insanlar dahi onun eserlerini ve görüşlerini rahatlıkla okuyup Roma Kilisesi hakkındaki düşüncelerini kolay bir şekilde öğrenme imkanı bulmuşlardır.¹¹⁸

Bütün bu özellikleri ve çalışmaları ile Wycliffe o dönemde reformun tohumlarını atan öncü bir reformist olarak karşımızda durmaktadır. Onun görüşleri Luther'in görüşleri ile neredeyse aynıdır. Kilisenin mutlak otoritesine baş kaldırması, İncil'i İngilizce'ye çevirmesi gibi yaptığı şeylerle Luther'e ve diğer reformistlere örnek olmuştur. Hatta Wycliffe ve takipçileri Lollardların çalışmalarının erken İngiliz reformu¹¹⁹ olarak ifade edilmesi Wycliffe'in reform düşüncesine yapmış olduğu katkıları göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Siyasi otoritenin desteği ile hayatı boyunca kilisenin zulmünden kurtulan Wycliffe'a kilisenin nefreti ölümünden sonra da devam etmiştir. Onun tüm hatıralarını silmek isteyen, ona dair bir iz bırakmak istemeyen Katolik Kilisesi Wycliffe öldükten sonra onun kemiklerini çıkarıp yakmış ve küllerini Swift Nehri'ne atmıştır.¹²⁰

On altıncı yüzyıl İngiliz reformistleri kendi fikirlerini tarihsel temellere dayandırmak için sürekli Wycliffe'dan faydalanmışlardır. Bundan dolayı Wycliffe tarihçiler arasındaki popülarlığını asla yitirmemiştir.¹²¹ Kutsal Kitap merkezli çalışmaları ve papalık karşıtı duruşuyla Wycliffe başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa'da reform düşüncesinin yer etmesine oldukça katkı sağlamıştır.

¹¹⁷ Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzyılında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", 83.

¹¹⁸ Gümüş, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", 533.

¹¹⁹ Aston, *Lollards and Reformers*, 135.

¹²⁰ Jeffrey Khoo, *Seven Stars Of The Protestant Reformation, In Commemoration Of The 500th Anniversary Of The Reformation* (Far Eastern Bible College, 2017), 25.

¹²¹ Margaret Aston, "John Wycliffe's Reformation Reputation", *Past & Present* 30 (1965), 23.

Jan Hus

Martin Luther'in Witterberg Kilisesinin kapısına asmış olduğu 95 maddelik manifestosundaki görüşlerin büyük çoğunluğu aslında Luther'den bir iki asır önce bazı reformistler tarafından zikredilmiş görüşlerdir. Bu yönüyle Luther aslında papalık eleştirisi yapan ilk kişi değildir. Luther'den önce bu görüşleri savunan John Wycliffe (1328-1384) ve Jan Hus (1370-1415) gibi öncü reformistler Avrupa'da reform düşüncesinin oluşmasında önemli etkiye sahiptirler. Her iki ismin de reform düşüncesinin oluşmasında önemli katkıları bulunmaktadır. Wycliffe'dan sonra onun görüşlerinden etkilenen Jan Hus Avrupa'nın göbeğindeki Bohemya'da çok ateşli bir reform savunuculuğu yapmıştır. Jan Hus'un çabaları bir reform gerçekleştirmek için yeterli olamasa da kıta Avrupa'da reform fikrinin yayılmasında önemli bir etkiye sahip olduğundan dolayı Jan Hus'un katkılarına değinmek oldukça önem arz etmektedir.

Hayatının erken dönemleri hakkında açık bilgiye sahip olunmama ile birlikte doğum tarihinin 1372 yılı olması kuvvetle muhtemeldir. Jan Hus günümüzde Çek Cumhuriyeti'nin topraklarında bulunan Bohemya'da doğmuştur. İlkokuldan itibaren eğitimini Bohemya'da almış olan Hus, Prag Üniversitesi'nin teoloji bölümünden mezun olmuştur. 1390 yılından itibaren Hus'un hayat hikayesinin dört ana başlıkta şekillendiği ifade edilmiştir: Bilgin Hus (1390-1402), papaz Hus (1402-1412), sürgün Hus (1412-1414) ve suçlu, kafir Hus (1414-1415).¹²²

Jan Hus 1398 yılında reform düşüncesinin temellerini atan İngiliz John Wycliffe'in görüşlerinin yer aldığı çalışmaları Prag Üniversitesinde çoğaltmıştır. Otuzlu yaşlarına geldiğinde Jan Hus akademik ve dini çevrelerde sivrilmiş ve tüm ülkede tanınan biri hâline gelmiştir. Oxford'da öğrenim gören Bohemyalı öğrencilerin, Wycliffe'a ait olan reformist düşünceleri Bohemya'ya taşımaları ve gerekli zemini oluşturmaları bu fikrin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.¹²³ Wycliffe'in görüşlerinden oldukça etkilenen Hus 1402 yılında Prag'da Bethlehem

---

¹²² Thomas A. Fudge, *Jan Hus, Religious Reform and Social Revolution in Bohemia* (London: Tauris, 1995), 9.

¹²³ Olgun, *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*, 30.

Kilisesine vaiz olarak atanmış ve orada görüşlerini yaymaya çalışmıştır.¹²⁴ 1391 yılında kurulmuş olan Bethlehem Kilisesinde on bir yıl baş vaizlik yapmış ve verdiği vaazlar toplumun büyük bir kesiminin ilgisini çekmiştir. Bu kilisede vaizliğine devam etse de akademik çalışmalarına ara vermemiştir. 1404 yılından 1409 yılına kadar çeşitli konularda dersler vermiş ve yazılar yazmıştır. Çeşitli konularda konferanslar ve ayrıca Yeni Ahit üzerine çalışmalar yapmıştır. Dini kimliğinin yanı sıra akademik kimliği ile de ön plana çıkan Hus, Prag üniversitesinde bir müddet akademisyen olarak görev yaptıktan sonra 1409 yılında aynı üniversitenin rektörü olmuştur.¹²⁵

Hus, kilisenin ve papanın yanlışlarının karşısında durmuştur. Hus'a göre kilise, dinden aldığını iddia ettiği otoritesini kullanarak insanların dini duygularını istismar ediyordu. Ayrıca Hus, rahiplerin ve papaların günahları affetme veya cezalandırma yetkisi olmadığını savunuyordu. Hus temelde bu iki görüş olmak üzere Katolik inancında altı yanlışla karşı çıkmış ve karşı olduğu görüşlerini "Altı Yanlış Üzerine (De Sex Erroribus)" adlı kitabında ortaya koymuştur.¹²⁶

Wycliffe'in görüşlerinden etkilenen Hus, neredeyse birçok konuda Wycliffe ile aynı görüşlere sahip olmuştur. Buna ek olarak papalık otoritesinin de karşısında duran Hus, papa kelimesinin Kitab-ı Mukaddes'te geçmediğini ve gerçek otoritenin sadece Kutsal Kitap olabileceği görüşünü savunmuştur.¹²⁷ Bu yüzden tüm rahiplerin istisnasız olarak Kutsal Kitap'a uymasının zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Papalığın endüljans belgeleri ile insanların günahlarını bağışladığı iddalarının doğru olmadığı ve bu belgeler ile insanların günahlarının bağışlanamayacağı görüşünde olmuştur. Ayrıca Hus, papanın yanlışlığını da kabul etmemiş papanın inanç konularında bile hata

¹²⁴ Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", 167.

¹²⁵ Fudge, *Jan Hus*, 12-14.

¹²⁶ Eyüp Özkaya, *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2020), 69-70.

¹²⁷ Özkaya, *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri*, 77.

yapabileceğini savunmuş hatta tüm papaların ve kardinallerin yıkılmasıyla gerçek kilisenin kalacağını iddia etmiştir.¹²⁸

Hus'un görüşleri ve yaptıkları karşısında ise kilise her reformcuya yaptığı gibi Hus'a da tavır almıştır. Bu görüşlerinden dolayı 1409 yılında engizisyon mahkemesinde yargılanan Hus, 1410 yılına geldiğindeyse kiliseden aforoz edilmiştir. 1412 yılında Papa XXIII. John, Napoli kralı Ladisloa'ya karşı Haçlı Seferi düzenlemek istemiş ve bu seferi finanse etmek için endüljanslar satmaya başlamıştı. Papanın bu uygulamasına çok sert bir şekilde karşı duran Hus, yapılanın doğru olmadığını ve papanın insanları bu yolla sömürdüğünü ifade etmiştir. Katolik Kilisesine göstermiş olduğu bu tepki onun Prag'daki vaizlik görevinin sona ermesine neden olmuştur. Görevinden alındığı 1412 yılından itibaren 1414 yılına kadar Prag'dan sürgün edilmiştir. Bu iki yıllık sürede Bohemya'nın başka bir kasabası olan Tábor yakınlarında küçük Koží Hrádek kalesinde kalmıştır. Bu iki yıllık süreçte de boş durmayan Hus en az on beş kitap yazmıştır. Onun sürgün döneminde yazdığı kitapların en önemlisi kilise hiyerarşisi ve papalık kurumuna yönelik eleştirilerinin yer aldığı "Kilise Üzerine (De Ecclesia)" adlı eseri olmuştur.¹²⁹ O bir yandan kitaplar yazarken 1413 yılında Hus'un tüm yazıları ve kitapları Katolik Kilisesi Meclisi kararınca yasaklanmıştır. Bundan iki sene sonra 1415 yılına geldiğinde Constance Konsili (1414-1418) toplanmış ve bu konsile Hus davet edilerek İmparatorun güvencesi ile kendisini savunması için ona bir şans verilmiştir. İmparatorun söz almasına rağmen Hus orada tutuklanmış ve kilise ondan yaptıklarının ve söylediklerinin yanlış olduğunu söylemesini istemiştir. Kilisenin bu talebini kabul etmeyen Hus, sapkın ilan edilmiş ve 6 Temmuz 1415'de Konstanz'da yakılarak infaz edilmiştir.¹³⁰

Hus'un ölümü başlattığı hareketin bitmesi anlamına gelmemekteydi. Çek halkı tarafından çok sevilen ve adeta bir kahraman gibi görülen Hus'un öldürülmesi onun takipçilerinin ayaklanmasına neden olmuştur. Bu ayaklanmalar kısa sürede büyümüş ve savaşa dönüşmüştür. Hussitler Savaşı (1419-1436) olarak bilinen bu savaşlarda Hus'un takipçileri liderlerinin öldürülmesine karşı büyük tepki

¹²⁸ Hus'un görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fudge, *Jan Hus*, 27–55.

¹²⁹ Fudge, *Jan Hus*, 16.

¹³⁰ Rubin, "The Culture of Europe in the Later Middle Ages", 165.

göstermişlerdir. Bu tepkiler şiddete dönüşmüş ve Hus taraftarları din adamlarını öldürüp, kiliseleri yakmışlardır.¹³¹ Bu savaşlar günden güne daha da büyüyerek devam etmiştir. Savaş öyle bir noktaya gelmiş ki papa ve Alman imparatoru kuvvetleri Hus'un takipçilerine askeri sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.¹³²

Bu savaşlarda zarar gören taraf sadece Hussitler değildi. Kilisenin topraklarında ve mal varlığında büyük düşüşler oldu ve kilise, Hus taraftarları ile anlaşmak zorunda kaldı.¹³³ 1420 yılında yapılan “Prag Şartı Anlaşması” ile din adamlarının yetkileri ve hakları sınırlandırıldı. Bu anlaşmaya göre din adamlarının mülk edinmesi ve varlık içinde yaşaması artık yasak kabul edileceği gibi eğer din adamları ahlaksızlık yaparlarsa cezalandırılacaklardı.¹³⁴ Bu anlaşma bir bakıma kilisenin zayıfladığının da göstergesiydi. Yapılan savaşlar ve mücadeleler sonuç vermiş Hus'un fikirleri kendisi hayattayken olmasa da kendisinden sonra kısmen de olsa hayata geçmişti.

Hus'un Çek toplumu tarafından sevilmesi ve bu kadar ilgi görmesinde onun reformist düşüncelerinin de Wycliffe gibi milli bir modele sahip olmasının etkisi büyüktür. Bohemya'daki din adamlarının çoğunluğunun Alman olması Hus'un hareketinin milliyetçi olmasına katkı sağlamıştır. Hus'un ve takipçilerinin verdiği mücadele Avrupa'nın göbeğinde, Protestan reformunun başladığı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun hemen yanbaşında cereyan etmekteydi. Aslında reform, Luther'den çok daha önce Avrupa insanının gündeminde olan bir meseleydi. Fakat matbaanın Hus döneminde gelişmemiş olması, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu gibi siyasi olarak merkezi otoriteden yoksun durumda olan bir devlette olunmaması gibi nedenlerle bu öncü reformistin başlattığı hareket Luther'inki gibi başarılı olmamıştı.

Bu bölümde zikredilen tüm sebepler doğrudan veya dolaylı olarak Protestan reformunun gerçekleşmesinde toplumsal, siyasi ve ekonomik

¹³¹ Fudge, *Jan Hus*, 211.

¹³² Wiesner - Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*, 30.

¹³³ Chris Wickham, *Ortaçağ'da Avrupa, Batı Roma İmparatorluğu'nun Dağılmasından Reformlara Kadar*, çev. Nilüfer Epeçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 406.

¹³⁴ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 109–110.

birçok faktörün etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Protestan reformu her ne kadar dini kaygılarla başlasa da reformun toplumda karşılık bulması ve giderek güçlenmesi farklı birçok etkenin desteğiyle olmuştur. Krizlerin, savaşların ve doğal felaketlerin yaşandığı bir Avrupa coğrafyası âdeta patlamaya hazır bir bomba gibiydi. Luther'den önce meydana gelen irili ufaklı bazı reformist düşünce ve söylemler amacına ulaşmamış olsa da bu kıvılcım hiç sönmemişti. Din adamlarının yanlış uygulamalarının tetiklediği, toplumsal buhranların desteklediği, Rönesans ve matbaanın önünü açtığı ve öncü reformistlerin kıvılcımını yaktığı reform düşüncesi; 16. yüzyılın başlarında Martin Luther tarafından hayata geçirilerek tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Aynı zamanda bu reform ile Hristiyanlık'ta yeni bir mezhep daha doğmuş ve Hristiyanlık Ortodoksluk'tan sonra mezhepsel olarak yüzyıllar boyu sürecek olan yeni bir ayrılık daha yaşamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada Protestan reformunun meydana gelmesinde etkili olan toplumsal, siyasi ve ekonomik faktörlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Reform düşüncesinin kabul gördüğü Avrupa ülkelerinin tamamında bu yeni düzenin kabul görmesinde etkili olan faktörleri belirtmek gerekirse bunların başında toplumsal şartları zikretmek gerekmektedir. Özellikle XI., XII. ve XIII. yüzyıllarda ekseriyeti feodal sisteme tabi olan Avrupa insanı, derebeylerinin emri altında yüzyıllarca maddi olarak sömürülmüştü. Toplumun büyük çoğunluğu köylerde yaşadığından insanlar genellikle sadece geçimini sağlama derdindeydi. Avrupa ülkelerinin o dönemde nüfusu çok azdı ve Fransa'nın Lille gibi büyük şehirlerinde bile nüfus otuz bini geçmemekteydi. Bunun yanında okuma yazma oranları da oldukça düşük, üniversiteler çok az sayıda ve sadece şehirlerde mevcuttu. Geç Orta Çağ olarak bilinen dönemde Avrupa'da dini otorite oldukça baskın ve bilimsel gelişmelerin karşısında duran Skolastik Düşünce'nin hakimiyeti vardı. Reform öncesi XIV. ve XV. yüzyıllara gelindiğindeyse Avrupa'da reformun meydana gelmesinde etkili olan asıl unsurların bu tarihlerde ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. 1347 yılında Avrupa'da ortaya çıkan veba salgını nedeniyle Avrupa nüfusunun neredeyse yarısı yok olmuştur. Salgın tüm Avrupa'ya hızla yayılmış ve XVI. yüzyıla kadar birçok ülkede belli aralıklarla tekrar ortaya çıkmıştır. Bu salgının yanında büyük kıtlıklar ve kuraklıklar da meydana gelmiş ve insanlar yiyecek bulmakta bile sıkıntılar yaşamıştır. Dahası o dönemde birçok deprem ve sel hadisesi yaşanmış ve Avrupa

insanı birçok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu sorunlara din adamlarının çözüm bulamaması kiliseye olan güveni de derinden sarsmıştır.

Martin Luther'in papaya başkaldırı anlamına gelen 95 maddelik manifestosundan sonra reform düşüncesinin Katolik Kilise tarafından tam olarak bastırılmamasında yaklaşan Osmanlı tehdidinin ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun dağılık siyasi yapısının payı büyüktür. Normal şartlarda papanın aforoz ettiği bir kimsenin cezası ya hemen tatbik edilir ya da Roma'ya teslim edilirdi. Fakat Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunda papanın vergilerinden ve baskılarından rahatsız olan prenslerin varlığı, Luther'i bu prenslerin himaye etmesine neden olmuştur. Kutsal Roma-Germen imparatoru ise Avrupa içlerine kadar girmiş olan Osmanlı tehdidinden dolayı bu prensleri karşısına almak istemediğinden Luther'in cezasını tatbik etmede eli kolu bağlanmış ve bu süre zarfında reform düşüncesi Avrupa'da oldukça taraftar kazanmıştır.

Reform öncesi süreçte birçok sorun yaşanmasına karşın ortaya çıkan bazı gelişmelerin varlığı da reforma giden süreci hızlandırmıştır. Özellikle XIV. yüzyılda ortaya çıkan Rönesans ve hümanist düşünce akımı Avrupa'da insana verilen kıymeti artırmıştır. Eskiden kilise karşısında bir hiç hükmünde olan insan artık hümanist düşünce ile kendi varlığının kıymetini anlamıştır. İnsan, eskisi gibi derebeylerinin veya din adamlarının kölesi değil artık hür bir birey olduğunun farkına varmıştır. Rönesans sayesinde gelişen bilimsel çalışmalarla halk artık kilise otoritesinin bilim karşısı Skolastik Düşünce sistemindeki yanlışlıkları görmüş ve bunları bilimsel olarak ispatlama yoluna gitmiştir. Dünya yuvarlak dediği için engizisyon mahkemesi tarafından aforoz edilen ve ölüm cezasına çarptırılan Galileo gibi insanlara yapılan bu muameleler Rönesans'tan sonra halk nezdinde artık karşılık bulamamıştır. Rönesans ve hümanist düşünce kısa sürede Avrupa'nın çoğu üniversitesinde kabul görmüş ve birçok öncü insan sayesinde Avrupa'ya çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Buna ek olarak nüfusun köylerden kentlere kayması ve okuma yazma oranlarının artması halkın eskiye nazaran daha bilinçli olmasına katkı sağlamıştır.

Martin Luther'den önce reform düşüncesine sahip kimselerin varlığı da reformun gerçekleşmesinde oldukça etkiliydi. Martin Luther'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan İngiliz John Wycliffe (1328-1384) ve Bohemyalı Jan Hus (1359-1415) gibi reformistler Luther

ile aynı reformist fikirlere sahip olmalarının yanı sıra Luther'in reform düşüncesine sahip olmasında da etkili isimlerdi. Bu isimler sayesinde Avrupa insanı reform düşüncesi ile çok önceleri zaten tanışmıştı. Katolik kilisenin baskısı ve siyasi otoritenin tutumları yüzünden bu isimler reformu gerçekleştirmede başarılı olamamasalar da Avrupa insanını reform düşüncesi ile tanıştırma noktasında reforma büyük katkı sağlamışlardır.

Luther'den önce reformist görüşlere sahip isimler var olsa da onların başarılı olamamasında önemli bir etken görüşlerinin hızla Avrupa'ya yayılamamasıydı. Bundan dolayı XV. yüzyılda hareketli matbaa harflerinin icat edilmesi reforma büyük katkı sunmuştur. Matbaa sayesinde Luther'in görüşleri kısa sürede neredeyse tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Luther'in Almanca İncil tercümesi hızla tüm Almanya'ya ulaşmış ve insanlar din adamlarının tek elinde olan Kutsal Kitap'ı okuma ve anlama noktasında özgürlüğe kavuşmuştu. Matbaa sayesinde reform döneminde neredeyse Orta Çağ boyunca basıldığı kadar kitap basılmış ve reform düşüncesi bölge bölge yayılmıştır. Bu görüşlerin yayılması sayesinde Luther birçok taraftar kazanmış ve matbaa bu anlamda kritik bir rol üstlenmiştir.

Özetleyecek olursak Protestan reformu her ne kadar Luther'in 95 maddelik manifestosunda eleştirdiği dini gerekçelerle ortaya çıkmış olsa da geri planda reformun oluşumuna zemin hazırlayan birçok faktörün etkili olduğu görülmüştür. Reform gibi Hristiyan dünyasını derinden etkileyen büyük bir olay birkaç asırlık sorunlar ve gelişmeler manzumesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Dini gerekçelerin başlatıcı unsurunu oluşturduğu toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunların ve yaşanan gelişmelerin zemin hazırladığı bir ortamda Protestan reformunun gerçekleşmesi kaçınılmaz bir noktaya gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Mehmet. "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm: Sempozyum, 1-2 Mayıs 2009 İstanbul" 226 (2009).
- Aston, Margaret. "John Wycliffe's Reformation Reputation". *Past & Present* 30 (1965), 23–51.
- Aston, Margaret. *Lollards and Reformers*. London: The Hambledon Press, 1984.
- Atasever, Mevlüde. *John Wycliffe ve Papalık Eleştirisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2011.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Chadwick, Owen. *The reformation*. Harmondsworth: Penguin Books, 1964.
- Cohn, Samuel K. "The Black Death: End of a Paradigm". *The American historical review* 107/3 (2002), 703–738. <https://doi.org/10.1086/532493>
- Cohn, Samuel K. "The Black Death and the Burning of Jews". *Past & Present* 196 (2007), 3–36.
- Eco, Umberto. *Ortaçağ: Katedraller, Şovalyeler, Şehirler*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Eco, Umberto. *Ortaçağ: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015.
- Epstein, Steven A. *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500*. çev. Serap Işık. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Fagan, Brian. *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilization*. New York: Bloomsbury Press, 2008.
- Fudge, Thomas A. *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*. London: Tauris, 1995.
- Ganshof, François Louis. *Feudalism*. New York: Logmans, Green and Co, 1952.

- Gül, Muammer. *Orta Çağ Avrupa tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2010.
- Gümüş, T. Tolga. “Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2011), 139–164.
- Gümüş, Tark Tolga. “Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi”. *Tarih Okulu Dergisi* 12/39 (2019), 528–551.
- Hays, J. N. *Epidemics and Pandemics: Their impacts on Human History*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005.
- Hays, J. N. *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. New Brunswick N.J.: Rutgers University Press, 2009.
- İnalçık, Halil. *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- İstek, Emrah. “Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017), 173–204.
- Jenkins, Simon. *A Short History of England*. Great Britain: Profile Books, 2011.
- Khoo, Jeffrey. *Seven Stars Of The Protestant Reformation: In Commemoration Of The 500th Anniversary Of The Reformation*. Far Eastern Bible College, 2017.
- Lahey, Stephen E. *John Wyclif*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Lamb, H. H. *Climate, History and the Modern World*. London: Routledge, 1995.
- Langer, William L. “The Black Death”. *Scientific American* 210/2 (1964), 114–121.
- Lindberg, Carter. *Avrupa'da Reform Tarihi: Ortaçağ Avrupası'ndan Modern Avrupa'ya Reformların Tarihi*. çev. Özgür Umut Hofaşçı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.
- McBrien, Richard P. *Catholicism*. United States of America: Herper-Row Publishers, 1981.
- McGrath, Alister E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

- Megson, Barbara E. "Mortality among London Citizens in the Black Death". *Medieval Prosopography* 19 (1998), 125–133.
- Merriman, John. *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*. New York: W. W. Norton & Company, 2010.
- Olgun, Hakan. *Luther Reformu ve Katolisizmi Protesto*. İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2016.
- Ozment, Steven E. *The Age of Reform 1250-1550*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1980.
- Ökten, Kaan H. *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihinin Giriş*. İstanbul: Alfa, 2003.
- Özden, Kemal – Özmat, Mustafa. "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları". *İdeal Kent* 5/12 (Nisan 2014), 60–87.
- Özkaya, Eyüp. *Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış YLT, 2020.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Rubin, Miri. "The Culture of Europe in the Later Middle Ages". *History Workshop Journal* 33 (1992), 162–175.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi: (Orta Çağ)*. 2 Cilt. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Smith, Preserved. *The Age of the Reformation*. New York: Holt Rinehart and Winston, 1948.
- Topçu, Nureddin. *Sosyoloji*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Ullmann, Walter. *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. London, New York: Routledge, 2. Basım, 2003.
- Ülgen, Pınar. "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış". *Mukaddime* 1/1 (2010), 1–18.
<https://doi.org/10.19059/mukaddime.10557>

- Ünal, Banu Çetin. “Avrupa’nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe’in Etkisi”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 80–94.
- Waardenburg, Jacques. *Reform. DİA*. 34/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Walsingham, Thomas. *The Chronica Maiora 1376-1422*. çev. David Preest. Woodbridge: Boydell Press, 2005.
- Wickham, Chris. *Ortaçağ’da Avrupa: Batı Roma İmparatorluğu’nun Dağılmasından Reformlara Kadar*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Wiesner, Merry E. – Hanks. *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Zophy, Jonathan W. *Ateş ve Su Üzerinde Dans: Rönesans ve Reform Avrupası’nın Kısa Tarihi*. çev. Bengisu Karakurt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.